

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА

Бакалавра

На тему «Соціально-правові норми в середовищі українського козацтва XVII-
XVIII ст.»

Виконав: студент IV курсу

Денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Воронюк Клим Сергійович

Керівник: к.і.н., доц.

Журавльов Денис Володимирович

Рецензент: к.і.н., доц.

Майстренко Владислав Сергійович

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ XVII-XVIII СТ.....	13
2. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ XVII – КІНЦЯ XVIII СТ.	31
3. ПРАВОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVII- КІНЦЯ XVIII СТ.	46
3.1. Становище гетьмана	46
3.2. Становище старшини	53
4. ВПЛИВ ГЕТЬМАНСЬКИХ ДОГОВОРІВ З РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ НА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ	81
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	113
ВИСНОВКИ	101
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	Error! Bookmark not defined.

ВСТУП

Тема "Соціально-правові норми в середовищі українського козацтва XVII-XVIII ст." є науково актуальною і важливою для розуміння історичного розвитку України та формування її суспільно-правових засад. Актуальність обраної теми можна обґрунтувати наступним чином:

- **Внесок українського козацтва:** Українське козацтво мало значний вплив на формування політичних, соціальних та правових процесів у Європі та на території України. Дослідження соціально-правових норм козацтва в XVII-XVIII століттях дозволяє краще зрозуміти роль козацтва в українській історії та виявити його вплив на формування суспільно-правової системи.
- **Соціально-правові аспекти козацького життя:** Вивчення соціально-правових норм в середовищі козацтва дає можливість проаналізувати організацію суспільства, статус та права козаків, а також специфіку їхніх взаємин з владою, іншими соціальними групами та між собою. Це дає можливість поглиблено дослідити соціальну структуру та політичні процеси українського козацтва того періоду.
- **Правовий контекст:** Дослідження соціально-правових норм козацтва в XVII-XVIII століттях є важливим для розуміння правового контексту того часу. Вони допомагають виявити особливості правового регулювання в козацьких спільнотах, систему правосуддя та правових засад, які були характерні для козацького суспільства.

Отже, дослідження соціально-правових норм в середовищі українського козацтва XVII-XVIII століть є науково актуальною та суспільно-політично

важливою задачею, яка сприятиме поглибленню нашого розуміння української історії та розвитку правових засад українського суспільства.

Об'єкт дослідження: Соціально-правові норми в середовищі українського козацтва XVII-XVIII ст.

Предмет дослідження: Зміст, характеристики, форми, функціонування та вплив соціально-правових норм, які регулювали життя та взаємодію козацьких спільнот в Україні у XVII-XVIII століттях. Дослідження включатиме аналіз правових документів, звичаїв, норм поведінки, правової практики та інших джерел, що стосуються соціально-правових норм українського козацтва. Робота також охоплюватиме аналіз соціальної структури козацьких спільнот, правового статусу козаків, їх взаємин з владою, іншими соціальними групами та між собою.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з XVII століття до кінця XVIII століття (ліквідація козацьких інституцій та правових норм Російською імперією). Конкретно, дослідження зосередиться на соціально-правових нормах, що існували та регулювали життя козацтва протягом цього періоду в Україні. Значенням цих норм і їх впливом на організацію суспільства, статус козаків, взаємовідносини та правову систему козацтва будуть охоплені в хронологічному проміжку XVII-XVIII століття.

Територіальні межі дослідження з теми "Соціально-правові норми в середовищі українського козацтва XVII-XVIII ст." охоплюють територію України, на якій діяли українські козацькі спільноти протягом XVII-XVIII століть. Це включає території сучасної України та прилеглі регіони, де функціонували козацькі війська, такі як Запорізька Січ, Слобідська Україна, Правобережна Україна, Київщина, Чернігівщина та інші території, які були пов'язані з українським козацтвом у зазначений період. Дослідження буде зосереджено на соціально-правових нормах, що існували та впливали на життя козацьких спільнот на цих територіях протягом XVII-XVIII століть.

Також до територіальних меж дослідження можуть включатися території, на яких козаки здійснювали свої походи, брали участь у військових конфліктах або мали значний вплив на події того часу. Це можуть бути прикордонні області, що межували з Польщею, Османською імперією, Російською імперією та іншими сусідніми країнами.

Важливо врахувати, що території та межі козацтва у XVII-XVIII століття були нестабільними та можливо змінювалися залежно від політичної ситуації, конфліктів та переміщень козаків. Тому у дослідженні слід враховувати динаміку територій, які контролювалися козаками, а також їхні взаємини з іншими сусідніми народами та владарями.

Метою дослідження є аналіз та вивчення соціально-правових норм, що функціонували в середовищі українського козацтва протягом XVII-XVIII століть. Основним завданням є розкриття змісту, характеристик, форм та функціонування цих норм, а також встановлення їх впливу на організацію суспільства, взаємовідносини між козаками та іншими соціальними групами, а також правову систему козацтва.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати історичний контекст та особливості утворення козацьких спільнот у XVII-XVIII століттях.
- Вивчити основні джерела права та правові системи, які регулювали життя козацтва.
- Дослідити соціальну структуру козацьких спільнот, включаючи класифікацію козаків, їхні права та обов'язки.
- Проаналізувати соціально-правові норми, що регулювали взаємовідносини між козаками, їхні стосунки з владою, іншими соціальними групами та між собою.
- Вивчити правові засади козацької самоорганізації та самоврядування, включаючи внутрішню дисципліну та порядок.
- Проаналізувати вплив соціально-правових норм козацтва на формування суспільства та правову систему українського козацтва.

- Визначити основні фактори, що впливали на еволюцію соціально-правових норм українського козацтва протягом XVII-XVIII століть.
- Зробити висновки про значення та спадщину соціально-правових норм козацтва в українській історії та культурі.

Методологія дослідження:

- Історичний підхід: Дослідження базується на аналізі історичних джерел, архівних матеріалів, літературних джерел того періоду. Історичний підхід дозволяє відновити соціально-правову систему українського козацтва на основі документальних джерел.
- Компаративний аналіз: Використання методу порівняльного аналізу дозволяє з'ясувати схожі та відмінні риси соціально-правових норм українського козацтва порівняно з іншими правовими системами того часу. Порівняльний аналіз може включати порівняння з іншими культурами, правовими системами, соціальними утвореннями.
- Аналіз первинних джерел: Дослідження базується на аналізі первинних джерел, таких як козацькі статuti, листи, укладені договори, юридичні акти тощо. Цей підхід дозволяє отримати прямі відомості про соціально-правові норми, їх зміст та застосування у практиці.

Методи дослідження:

- Аналіз документів: Включає докладний аналіз історичних джерел, юридичних актів, статутів, листів, укладених договорів того періоду. Цей метод дозволяє вивчити зміст і формулювання соціально-правових норм, їхню інтерпретацію та застосування.
- Контент-аналіз: Застосування цього методу дозволяє систематизувати та класифікувати соціально-правові норми в середовищі українського козацтва, визначити основні теми, поняття та принципи, що регулювали життя козаків.

Наукова новизна дослідження полягає в наступних аспектах:

- Глибинне дослідження: Дослідження пропонує глибокий аналіз соціально-правових норм українського козацтва XVII-XVIII століть. Розглядаються різні аспекти правового життя козацьких спільнот, включаючи статuti, укладені договори, норми бойового права, соціально-економічні відносини та інші аспекти їх соціального життя.
- Оригінальність джерел: Дослідження базується на переважно первинних джерелах, таких як козацькі статuti, листи, документи, а також на археологічних та етнографічних матеріалах. Це дозволяє отримати якісні відомості про соціально-правові норми.
- Порівняльний аналіз: Дослідження включає порівняльний аналіз соціально-правових норм українського козацтва з іншими правовими системами того періоду. Це дозволяє виявити схожості та відмінності у правовому регулюванні соціальних відносин та розкрити особливості козацького правового ладу.

Джерельна бази роботи представлена, переважно, пам'ятками актового характеру, зважаючи на специфіку поставленої проблеми і які репрезентують основні тенденції із розвитку правової культури, внутрішньої цивільної та військової організації у державах Східноєвропейського регіону у зазначени хронологічних рамках: Речі Посполитої, Московського царства, Російської Імперії, Гетьманщини тощо.

Серед таких документів можна зазначити «Пакти і Конституції Війська Запорозького»¹, документ, укладений на початку XVIII століття у результаті договору між Карлом XII та урядом Війська Запорозького у вигнанні на чолі із гетьманом П. Орликом, які свідчив про деякі основні тенденції у розвитку

¹ "Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення) [Архівовано 29 червня 2021 у Wayback Machine.] Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. - Львів: Світ, 2011. - 440 с.

правової структури війська, властиві попереднім періодам та допомагає висвітлити основні уявлення представників повсталого запорозького як городового, так і низового старшинства про перспективи розвитку правової культури Війська Запорозького. Під час написання роботи використувувалось сучасне перевидання документу, укладене під редакцією доктора історичних наук та академіка НАН України В.А. Смолія у 2011 р.

Переважно, під час написання роботи використовувались окремі докоменти із низки відповідних збірок, зокрема, так звані «Джерела з Малоросійської історії»¹ - класична компіляція актових документів, укладена у 1859 р. Д. Бантишем-Каменським і яка залишається одним із найбільш традиційним збірок документації з історії регіону Гетьманщини та регіону Запорожжя, «Акти з історії землеволодіння в Малоросії»², компіляція, укладена О. Лазаревським у 1890 р., матеріали якої залишаються одними із хрестоматійних для формування уявлення про основні тенденції із розвитку типів землеволодіння у суспільствах козацьких військ у регіоні Запорожжя, сучасна збірка доктора історичних наук В.М. Городця «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.»³, укладена у 1993 р. й яка залишається однією із більш пізніх спроб укладання збірки документів актового, судового характеру тощо.

Необхідно зауважити те, що значна частина документів, використаних у якості джерельної бази дослідження була попередньо опублікована у класичних для дослідження історії східноєвропейського регіону ресурсах, зокрема у науковому часописі Російської імперії другої половини XIX століття під назвою «Акты Юго-Западной России»⁴, у яких публікувались

¹ Джерела Малоросійської історії, зібрані Д. Н. Бантиш-Каменським та видані О. Бодянським. – Ч. II. 1691 - 1722. - М.: Вид. ун-ту, 1859. – С. 305.

² Лазаревський О. Акти з історії землеволодіння в Малоросії: 1630 - 1690 рр. Читання в історичному суспільстві Нестора-літописця. - 1890. - Т. 4. - С. 115-116.

³ Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. док-тів: АН України. Ін-т української археографії та інш. Упоряд., –К.: Наукова думка, 1993. – 392 с. (Пам'ятки політичної та правової культури України).- С. 6

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 11. (1672 – 1674; прибавл. 1657). – СПб. : Тип. М. Еттингера, 1879. – 820 столб. +18 с. – С. 335.

пам'ятки з історії територій історичного регіону «Південно-Західного краю» Російської імперії, тобто, зокрема й територій правобережного Гетьманату.

Під час написання роботи також було використано частину джерел хронікального характеру, зокрема «Козацький літопис» Самійла Величка¹, укладений на початку XVIII століття, у матеріалах якого містяться свідчення з історії правової культури козацьких земель на території сучасної України.

Історіографія проблеми розвитку правових відносин на землях козацьких військ на території України виводиться із першої половини XIX століття та, переважно, репрезентована літературою російською та українською мовами, у зв'язку із тим, що переважна більшість авторів, що працювали із цією проблематикою походили зі східноєвропейського регіону, зокрема із територій, на яких історично розташовувались козацькі війська.

Із робіт авторів, що працювали у другій половині XIX- на початку XX століття, тобто у період розвитку та оформлення сучасних гуманітарних наук у Східній Європі, переважно, у Російській імперії, які використовувались під час написання цієї роботи можна зауважити роботи В. Антоновича, зокрема «Про козацькі часи на Україні»², яка надавала загальний обрис розвитку козацтва у якості соціальної групи, зокрема, на території сучасної України, нарис Д. Яворницького «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края»³, окремі аспекти якого присвячені еволюції правових структур на землях козацьких військ та роботи М. Грушевського, зокрема IX том «Історії України-Руси»⁴, присвячений, зокрема, тривалим процесам трансформації соціальної організації козацтва, його соціальному та економічному розшаруванню в останні роки Хмельниччини напередодні

¹ Величко Самоил. Летопись. — Т. 1. — С. 21. URL:

http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_litopysVelychka1_1848/e_dzherela_litopysVelychka1_1848.pdf

² Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.

³ Яворницький Д. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. — Спб, 1889. — С. 31.

URL:

https://nibu.kyiv.ua/elfond/Evarnickij_ocherki_po_istorii_zaporozhsk_kozakov_i_Novoros_kraia_1889/Evarnickij_ocherki_po_istorii_zaporozhsk_kozakov_i_Novoros_kraia_1889.pdf

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Том IX. Розділ XI. С. 1

Переяславської ради. Для робіт, написаних у цей хронологічний відрізок характерними залишаються, принаймні у частині робіт, обмеження, створені через тиск російської державної цензури та через просування офіційної державної термінології на означення етнічних, культурних та регіональних явищ.

Для радянської історіографії з історії цього та споріднених питань залишались переважними елементи марксистсько-ленінської ідеології та використання елементів формаційного підходу, відповідно, роботи, приналежні до цього хронологічного зрізу у розвитку історіографії є менш репрезентованими. Серед авторів, що належать до радянського періоду, чії праці були використанні під час написання роботи можна зазначити В. Мякотіна¹, Л. Окіншевича², В. Дядиченка³ тощо.

У сучасній історіографії проблем з розвитку суспільств регіону Запорожжя належать до пласту саме української історіографії. Від 1991 р. ця проблема знайшла своє відображення у великій кількості різних робіт та різних способів інтерпретації, у залежності від актуальних тенденцій у наступні десятиліття. Серед авторів, чії праці використовувались під час написання роботи та які належить до цього хронологічного зрізу можна зазначити В. Баранівського⁴, П. Захарченка, автора роботи «Історія держава і права України»⁵, К. Зенон⁶, у роботі якого, під назвою «Російський централізм та українська автономія», зокрема, висвітлені аспекти розвитку правової культури місцевих еліт на території сучасної України⁷, В. Єрмолаєва, автора

¹ Мякотін В. Нариси соціальної історії України у XVII–XVIII ст. : у 3 т. - Прага, 1924. - Т. 1. – С. 102

² Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. – Ч. 2. Рада старшини. – К. : Друк. ВУАН, 1930. – С. 352

³ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.– К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – С. 172

⁴ Барвінський В. Нариси з історії суспільного побуту старої Малоросії Україна. - 1907. - № 2-3. - С. 347-368.

⁵ Захарченко П. Історія держави і права України: підручник – Київ: Атіка, 2005. – 367

⁶ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760— 1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с. (Зах. історіографія України; Вип. 2)

роботи, присвяченим розвитку інститутам влади вищого представництва на території України¹.

¹ Єрмолаєв В. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). – Х. Право, 2005. – 272 с.

1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ XVII-XVIII СТ.

У взаємодії з іншими людьми для задоволення своїх потреб і інтересів людина створює відносини, які стають важливою частиною її життя. Щоб забезпечити охорону і регулювання цих відносин, кожне суспільство встановлює соціальні норми. За їх допомогою вони можуть забезпечувати безперервність відтворення цих відносин в сфері людської життєдіяльності. Оскільки соціальне життя є досить складним, соціальні норми можуть різнитися у способах встановлення і забезпечення, а також у сферах регулювання суспільних відносин. Тому кожна людина має свій власний спосіб усвідомлення соціальних норм, які можуть відповідати чи не відповідати її інтересам, переконанням, ціннісним орієнтаціям та світогляду. Сприйняття та виконання цих норм також може відрізнятись. Тому громадянське суспільство повинно відповідати за зміст соціальних норм, які вони встановлюють, їх практичне виконання та принципову здійсненність. Соціальні норми складають єдину систему соціального регулювання. Ефективність кожної норми виявляється взаємодією з іншими елементами цієї системи. Система соціальних норм відображає рівень розвитку економіки, соціально-політичної сфери, права і культури, якість життя людей, а також історичні та національні особливості країни та її державної влади.

Соціальні норми - це загальні правила поведінки людей у суспільстві, які забезпечуються різними засобами соціального та державного впливу, що є проявом свідомої вольової діяльності людей. Вони мають специфічні риси, але також мають загальні ознаки, типові для всіх соціальних норм, вони зокрема:

1) регулюють відносини, які існують між людьми в суспільстві та між суспільством і державою;

2) мають загальний характер, діють як типові регулятори поведінки, тобто поширюються на невизначене коло осіб та розраховані на багаторазове застосування;

3) виникають у процесі історичного розвитку і функціонування суспільства, внаслідок свідомої вольової діяльності людей;

4) гарантуються та забезпечуються певними засобами суспільного або державного впливу.

Отже, за своєю суттю соціально-правовими нормами є всі види регуляторів (право, мораль, релігія, звичаї). Вони і будуть виступати джерелами в контексті даного дослідження.

Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (українська національна революція, козацька революція) у середині XVII ст. помітно змінила не лише форми місцевої судової практики, а й саму соціальну (кріпосницьку) суть права, обумовила його нові норми. Насамперед це стосувалося земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування та ін.

Разом з тим незмінним залишалось головне завдання права — регулювання взаємовідносин між окремими індивідами (чи цілими групами) суспільства шляхом встановлення відповідної системи правил поведінки. Не можна повністю погодитись з концепцією, що право в роки війни зазнало лише незначних змін, а тому зберегло феодально-кріпосницький характер. Адже відомо: більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування в складі Речі Посполитої, на визволених землях були скасовані (насамперед, мається на увазі різні постанови королівської влади та сеймів, "Уставу на волоки", "Ординацію Війська Запорозького реєстрового" 1638 р. тощо). Певний час фактично не діяли (адже на них майже не посилались у судовій практиці) найбільш принципові положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. і "Порядку прав гражданських", де, зокрема, йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі "звичайними людьми", переходи в інші стани тощо. Боротьба між "державцями" та "посполитими" за можливість вільних переходів тривала століттями, юридичне питання було вирішено лише у 1783 році. Під час війни обсяг послухання селян було переглянуто та частково полегшено, або навіть повністю скасовано. Значно

поширився використання звичаєвого права, яке було цілком офіційно визнано гетьманським правлінням. Соціальна свідомість народних мас щодо найважливіших питань життя кардинально змінилася. Серед джерел соціально-правових норм середини XVII-XVIII століть звичаї займали достатньо помітне місце. Вони виникали і формувалися в результаті еволюції господарсько-побутових відносин людей і базувалися на загальноприйнятих "давніх" нормах поведінки, які були розроблені в різних обставинах. Неписані "права та звичаї" Війська Запорозького були характерними у цьому відношенні. Хоча вони були неофіційними та не санкціонованими державною владою, вони фактично регулювали всі аспекти життя січовиків.

Таким чином, звичаєве право представляло собою сукупність правил, якими були обов'язковими до виконання нарівні з законами. Повнота звичаєвого права залежала від того, як паралельно діяло законодавство у країні або окремому регіоні, тому їхня дія звужувалась там, де законодавство встигало або могло охопити ту чи іншу сферу суспільного життя. Таким чином, коли звичаї не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм, як правило, надавалася сила закону. У Запоріжжі вони проіснували найдовше і в найбільш традиційній формі. Населення там дотримувалося "подлуг старожитних і старейших обичаєв". Уся тамтешня військово-адміністративна система, а також суди, базувалися на загальновироблених нормах звичаєвого права. Керівництво над ними мали курінні отамани та центральний військовий суд. Д.І.Яворницький, щоправда, з властивим йому деяким перебільшенням, зазначив, що писаних законів запорізьких людей не можна було очікувати через нетривалу історію Січі та часті військові походи, завдяки яким вони не встигали займатися внутрішніми порядками. Звичаєве військово-правове Запоріжжя доповнювалось елементами звичаєвих норм з інших районів України, впливаючи в свою чергу на соціальну свідомість населення Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини, Півдня тощо. Це право проявлялося у вчинках людей та їх уявленнях про правду та справедливість, і творцем звичаїв був народ загалом, а не окремі особи. Історія України та

держави та права України базується на різних історичних джерелах, таких як речові, етнографічні, лінгвістичні, усні та писемні. Кожне історичне джерело, зокрема писемне, має свої властивості та обмеження в об'єктивності відображення історичної дійсності.

Історія України, як і історія держави і права України, у своїх висновках та відтворенні перебігу подій спирається на історичні джерела, під якими розуміють пам'ятки минулого, що містять факти, на яких базуються історичні знання. До типів історичних джерел вчені відносять речові джерела (пам'ятки матеріальної культури); етнографічні джерела (дані про культуру, звичаї, побут народів); лінгвістичні джерела (дані історії мови, топоніми тощо); усні джерела (історичні пісні, міфи, легенди); писемні джерела - оповідні (мемуари, листи, літературні твори), актові (документи різних установ, офіційних осіб, договори та ін.). Історичним джерелам притаманні свої властивості, як то - усі пам'ятки (свідки своєї епохи, свого часу і відтворюють лише певну грань буття минулого); кожне історичне джерело, зокрема писемне (є обмеженим в об'єктивності відображення історичної дійсності, оскільки його творцем була людина із суб'єктивним баченням і сприйняттям реальності свого часу); інформація, яка міститься в джерелі (може мати відкритий і прихований характер, що виявляється дослідником через зіставлення джерел¹.

Водночас, невірно думати, що звичаї виникали тільки в народі як єдиній етнічній спільності. Вони могли утворюватися і самостійно в різних регіонах, областях, місцевостях і т.п. країни, які мали свої і соціально-економічну і політичну особливості.

Водночас повторення дій місцевих жителів уже створила закономірність — звичку діяти відповідно за подібних обставин, а сукупність таких дій поступово сформувала думку: у цьому випадку потрібно поводитись саме так, а не інакше.

Серед таких звичаїв, насамперед, слід означити такі: публічне водіння

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. - С.

злодія по поселеному пункту з краденим на шії; виплату винагороди («перейму») господарем худоби, яка втекла від стада, особам, які її спіймали і повернули назад; виставляння позивачем "могаричу" свідкам — так зване "тестимоніал", або «свідочне»; спалювання жінки, що звинувачувалась в злочину чаклунстві й т. ін.¹

Характерні приклади вищесказаного можна навести, зокрема, в земельних відносинах досліджуваного періоду. Коли під час Визвольної війни середини XVII ст. козацька старшина тільки почала набувати великих земельних володінь, деякі «нові пани» ще боялися відкрито здобувати маєтки, вимагати виконання «послуху» з простих людей (посполитих). Гетьманські універсали та царські грамоти, видані їм на підтвердження права власності, траплялося, ховалося від людського ока: пам'ятним видавалось знання про панування польських магнатів і шляхти. У 1657 р. представник гетьманського уряду (а згодом гетьман Правобережної України) Павло Тетеря передав російському царю Олексію Михайловичу "чолобитні" родини Виговських з проханням пожалувати їх земельними угіддями в сусідніх районах Білорусії. На подив бояр з приводу того, що родині вже надано великі маєтки і завдяки їм "мочно жить без нужди", Тетеря зауважив: Виговські землями фактично не користуються, бо, бояться розправи з боку посполитих і рядових козаків. Далі старшина просив сам факт пожалувань зберігати в таємниці, оскільки "только де в войске про то сведають, что он писарь с товарищи упросил себе у царского величества, такіе великіе маєтности, і іх де всех тотчас поб'ют...".²

1. Проте вже наприкінці XVII ст, а особливо у XVIII ст. придбання чи пожалування у власність сіл, містечок, і навіть цілих міст стало досить

¹ ЦДДА України, ф.51, оп.3, спр.644, арк.3; спр.798, арк.4; спр.814, арк.5, 15; сир.981, арк. 10 зв.

² Акти ЮЗР. — Т.П. — С.764, 765.

типовим явищем, тобто перетворилося у свого роду звичай. Так, у 1729 р., нікого не побоюючись, генеральний обозний Я. Ю. Лизогуб просив гетьмана Д. Апостола "по давньому обикновенію" надати йому в Городницькій сотні Чернігівського полку, "по близу" себе, с. Куликівку і належний на нього документ.¹

Помітно змінилося й уявлення населення подарованих маєтностей самого факту передачі їх у чийсь руки: на той час це вже робилося досить часто і всюди і, як правило, не призводило до конфліктних ситуацій. У майбутньому, намагаючись розробити власне законодавство, старшинська адміністрація буде неодноразово офіційно визнавати норми звичаєвого права і посилатися на них при розгляді справ про земельні відносини, спадщину маєтків тощо. Так, у 1735 р. генеральний суддя І. Борозна в «Доношенії» на ім'я князя О. І. Шаховського (фактично правителя Лівобережної та Слобідської України), аналізуючи найважливіші положення Литовського Статуту, саксонського і магдебурзького права, посилався також на звичаї.²

Історичні джерела соціально-правових норм XVI - XIII ст. засвідчили високий рівень розвитку освіти в Україні, зокрема, на Запорізькій Січі. У козацьких реєстрах, починаючи з XVI ст. ми можемо побачити записи, у яких серед імен, прізвищ, опису роду занять козаків зустрічається слово "бакалавр", що свідчить про здобуття освіти українцями в західноєвропейських навчальних закладах.

На Волині у м. Острозі Костянтин Острозький засновує (1576 р.) Острозьку колегію - перший навчальний заклад вищого ступеня освіти України, у якому знайшли втілення кращі традиції освіти Київської Русі та досягнення західноєвропейських університетів.

¹ ДБ Росії. ВР, ф. 159, № 20 (24), арк.1—1 зв.

² ДБ Росії. ВР, ф. 159, № 643 (732), арк.1—4.

Козацька доба, безсумнівно, стала чи не найяскравішою історичною сторінкою становлення і розвитку української культури, національної системи освіти і виховання. Як зазначав М. Грушевський, - «період існування Запорізької Січі - це найбільш яскравий і найбільш цікавий період української історії».¹ Козацький рух стає найяскравішою сторінкою літопису боротьби українського народу за свою незалежність. Козацтво стало єдиним і могутнім форпостом, що пильно стояв на сторожі свободи, гідності і честі України як незалежної суверенної держави.

Українське козацтво — суспільно-політичний, державний, психолого-педагогічний та культурно-історичний феномен. Діяльність козацтва була багатогранною - як захисників знищених прав народу, звитяжних воїнів, вільнолюбних громадян, політичних і державних діячів, дбайливих господарів землі, досвідчених хліборобів, творців високого мистецтва, мудрих вихователів. Багато козаків стали провідними політичними і державними діячами в історії українського народу.²

Українська культура, як джерело соціально-правових норм, наприкінці XVII - у першій половині XVIII ст. розвивалася в суперечливих умовах. Так, з одного боку, створення власної держави, підтримка культури за гетьманства загальне національне піднесення сприяло розвитку української культури, з іншого боку – її розвиток гальмувався. Заходів царського уряду та поступовий занепад держави. Перша хвиля русифікації прокотилася Україною у 20-х роках XVIII ст. Проте у цей період все ж таки переважали тенденції, які призвели до розквіту української культури. Культура цього періоду спиралася на дві основи: попередній розвиток української культури та вплив західноєвропейського бароко.³

На українському ґрунті культура бароко набула особливих рис, що дає підставу вченим-мистецтвознавцям стверджувати про існування

¹ Українське козацтво як культурний феномен. URL: <https://subject.com.ua/culture/item/796.html>

² Там само

³ Там само

«українського (козацького) бароко». Крім того, культура цього періоду почала швидко набувати світських рис. Тяжким ударом для української культури стало підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові в 1687 р. Іншим кроком царату були всілякі цензурні утиски українського книгодрукування.¹

Натомість, окрім створення Чернігівського (1700 р.), Харківського (1727 р.), Переяславського (1738 р.), Луцького, Кам'янецького, Львівського, Перемишльського та ін. колегіумів як значних культурних осередків населення козацької України, характерною ознакою цього періоду стало піднесення й літературної творчості українців, що у підсумку сприяло розвитку книгодрукування в Україні. Структура цих закладів освіти відповідала структурі вищих навчальних закладів Західної Європи. Після довгих клопотань 1694 р. колегія отримала королівську грамоту на самоврядування. За грамотою Петра I від 1701 р. вона була перетворена в академію як вищий навчальний заклад. У 1709 році тут навчалось близько 2 тис. студентів.

Державотворчий досвід XVII - XVIII ст. сприяв формуванню ідеї державної незалежності України. У цей період більшість українських земель увійшла до складу Росії. За Андрусівським договором Лівобережна Україна була остаточно визнана територією Росії 1667 р. і Вічний мир 1686 р. з Річчю Посполитою та Константинопольська угода 1710 р. з Туреччиною. Більше частина Південної України за Кючук-Кайнарджійським договором 1774 р. увійшла до складу Росії (землі між Бугом і Дніпром, фортеці Азов, Керч, Єнікале, Кінбурн), а Кримське ханство стало васалом Російської імперії.

1783 р. російська імператриця Катерина II оголосила Крим територією Росії. За Ясським договором 1791 р. були приєднані землі між Бугом і Дністром. У складі Російської імперії внаслідок поділів Польщі опинилась Правобережна Україна. Поділля, Київщина, Східна Волинь, Брацлавщина

¹ Українське козацтво як культурний феномен. URL: <https://subject.com.ua/culture/item/796.html>

були приєднані 1793 р., 1795 р. - Західна Волинь. У складі Австрійської імперії перебували Західноукраїнські землі (Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина).

В означений період сформувались органи центральної та місцевої влади; Гетьман:

а) голова держави обирався Військовою радою, інколи Радою генеральної старшини;

б) вибори гетьмана проходили під контролем російської влади, кандидатури на цю посаду старшина заздалегідь узгоджувала з Москвою. Гетьман давав присягу на вірність царю і Московській державі;

в) резиденції - Батурин, Чигирин, Гадяч, Глухів, Ніжин;

г) обсяг повноважень - визначався гетьманськими договірними статтями (повноваження: глава держави; вища законодавча, виконавча, адміністративна, військова, фінансова влади; скликання Військової ради; вища судова інстанція; призначення на невиборні посади в апарат військового управління, а згодом і на виборні посади (полковника, сотника), проте за Коломацькими статтями не мав права звільняти з посад старшину; ведення (таємно чи відкрито) зовнішньополітичної діяльності; розпорядження земельним фондом; затвердження на вищі духовні посади; встановлення податків.¹

Гетьман приймав універсали - нормативні акти, що мали силу закону. Вони могли бути як загальнообов'язковими (для всього населення), так і спеціальними (для окремих категорій людей). До атрибутів влади належали (регалії, клейноди): корогва, бунчук, булава, пірнач, печатка гербова, литаври, духові труби. Наказним гетьманом був тимчасово виконуючий обов'язки гетьмана у випадках хвороби гетьмана, відсутності його у резиденції, коли посада гетьмана була вакантною, під час проведення військових операцій. Зазвичай це був однодумець гетьмана.²

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. - С.

² Там само

В цей же період існував такий орган, як Військова (генеральна) рада, якому аналогів у світі не було. Формально - це найвищий орган влади в країні (1648-1750 рр.). До його повноважень належало:

- 1) обрання гетьмана і генеральної старшини (позбавлення посад),
- 2) вирішення важливих політичних, військових, судових справ,
- 3) обговорення зовнішньополітичних справ,
- 4) ухвалення законів. Скликалася універсалами гетьмана. Брала участь усі козаки, іноді делегації від міщан (селян). Наприкінці XVII ст. її функції переходять до Ради Генеральної старшини.¹

У 1750 р. відбулася остання Рада у Глухові, коли було обрано гетьманом К. Розумовського.

Рада Генеральної старшини - центральний виконавчо-розпорядчий та судовий апарат генерального уряду, - один з вищих органів державної влади. У другій половині XVII ст. мала майже рівні права з гетьманом. Рада, по-перше, вирішувала переважно поточні адміністративно-господарські справи, по-друге, здійснювала управління і контроль за діяльністю полкових та сотенних урядів.²

Існувало чотири її види:

- 1) Рада гетьмана з колегією генеральної старшини,
- 2) збори генеральної старшини (щодня),
- 3) збори генеральної старшини з участю полковників,
- 4) з'їзди старшин за участю козаків (крім рядових).

У XVIII ст. формувалася система двопалатного парламенту (рада генеральної старшини і збори усіх старшин), проте справжнього парламенту так і не було створено. Рада вирішувала:

- найважливіші політичні, адміністративні, військові справи;
- здійснювала дипломатичні переговори;
- відала фінансами і збором податків;

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. - С.

² Там само

- ухвалювала постанови, що мали силу законів;
- розглядала судові справи;
- висувала кандидатів на гетьмана і генеральну старшину.

На початку 80-х років XVIII ст. Рада Генеральної старшини була ліквідована.

Система управління в Україні – Гетьманщині була утворена наступним чином. Генеральний уряд - виконавчий орган, що обирався разом з новим гетьманом. Члени уряду складали присягу. Обіймали посаду довічно. Звільнялися за власним бажанням або за декретом. При уряді діяла канцелярія. До його складу входили: Генеральний обозний - перша особа після гетьмана. До його повноважень належало завідування артилерією, забезпеченням війська, у разі потреби одержував повноваження наказного гетьмана, виконував дипломатичні, військові, судові та спеціальні доручення гетьмана. Генеральний писар - повноваження: вів справи гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, приймав іноземних послів, очолював козацькі посольства, готував тексти міжнародних договорів, зберігав державну печатку, проводив попереднє слідство, здійснював судочинство. Генеральні осавули (2 особи), компетенція: виконували військові функції, проводили попереднє слідство і дізнання, здійснювали судочинство, відповідали за скликання Військової (генеральної) ради та забезпечували правопорядок під час її проведення. Вони були найближчими помічниками гетьмана, часто виконували обов'язки наказного гетьмана.¹

Генеральні судді (2-3 чоловіки) мали такі повноваження: за дорученням гетьмана розглядали будь-які цивільні і кримінальні справи та апеляції на рішення нижчих судів; наглядали за виконанням наказів, універсалів; очолювали колегію генерального суду; могли також виконувати обов'язки наказного гетьмана, очолювати козацькі посольства, командувати військом. Генеральний хорунжий: відповідав за охорону гетьманського прапора -

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. – С.

корогви, очолював почесний ескорт (близько 100 осіб) й охорону гетьмана, виконував дипломатичні доручення гетьмана. Іноді командував військом і проводив попереднє слідство і судочинство. Генеральний бунчужний - охоронець гетьманського клейноду - бунчука, керував відділами війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана. Генеральний підскарбій: відав державною скарбницею, очолював (1723-1781 рр.) генеральну скарбову канцелярію (у м. Глухові), що займалася збором податків, розподілом видатків. Генеральна військова канцелярія - виконавчо-розпорядча установа генерального уряду, що підпорядковувалася гетьману. Очолював її генеральний писар. До її складу входила вся генеральна старшина, крім генеральних суддів, та старші і молодші канцеляристи (близько 20 осіб). Зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове, фінансове управління державою. До її відання належав розгляд цивільних позовів та апеляцій на рішення нижчих судів, ведення діловодства та оприлюднення універсалів гетьмана, нотаріальні функції. Через неї гетьман здійснював зносини з іноземними державами. Існували також інші канцелярії: генерального суду, генеральна артилерійська, фінансова.¹

Діяли того часу і місцеві органи влади та управління.

По-перше, замість воєводств були створені полки і сотні. У XVIII ст. на Гетьманщині існувало 10 полків: Стародубський, Полтавський, Лубенський, Київський, Чернігівський, Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Прилуцький, Переяславський.

Органи влади на місцях уособлювали в собі полковник і полковий уряд, сотник та сотенний уряд.²

По-друге, на території полку і сотні функціонували відповідно полкові і сотенні ради. Військово-адміністративне управління і судові функції здійснювала полкова (полковник, осавул, суддя, писар, хорунжий, обозний) і сотенна (сотник, осавул, хорунжий, писар) старшина. Полковників обирала

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. – С.

² Там само

полкова козацька рада за участю представників гетьмана. Іноді це робила рада полкової старшини.¹

Проте широко практикувалося призначення полковників гетьманом. Сотників обирала сотенна козацька рада. Ініціатором вибору могли бути генеральний, полковий і сотенний уряди. Вибори сотника затверджував гетьман або полковник. Загалом виборність сотників збереглась більшою мірою, ніж виборність полковників. Проте поряд з обранням практикувалося і призначення на сотенний уряд гетьманом чи полковником.

Виконавчо-розпорядчими органами, що відали військовими, адміністративно-господарськими, фінансовими і судовими справами, здійснювали нотаріальні функції, зосереджували діловодство полку чи сотні, були полкова і сотенна канцелярії. До складу полкової канцелярії входили регент (реєнт) - заступник писаря і канцеляристи, сотенної канцелярії - сотенний писар і канцеляристи. Поділу на відділи не було.

Важливу роль на території сотні відігравав городовий отаман. Він мав широкі адміністративні, судові і військові повноваження, зокрема, здійснював нагляд за додержанням порядку на території міста, забезпечував його охорону, проводив попереднє слідство і дізнання, разом із сотником підписував акти сотенного уряду. Проте його функції мали більше цивільний, ніж військовий характер. Городові отамани полкових міст посідали становище, вище за сотників. Вони входили до складу полкового уряду. У військовому відношенні сотні ділилися на курені, в адміністративно-територіальному - на села. Їх очолювали відповідно курінний і сільський отамани. Особовий склад куреня в середньому дорівнював 20-30 козакам, в окремих випадках - до 70. До сотні входило від 10 до 20 куренів. У складі полку налічувалося від 7 до 20 сотень.²

У 1781 р. царизмом було скасовано полково-сотенний устрій і створено Київське і Чернігівське намісництва. На Слобожанщині полково-сотенний устрій сформувався впродовж 50-60-х рр. XVII ст. зі створенням Ізюмського,

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. - С.

² Там само

Острогозького, Охтирського, Сумського й Харківського полків. Вони проіснували до 1765 р., коли Катерина II ліквідувала слобідське козацтво, перетворивши козацькі полки на регулярні гусарські.

Міста, що користувалися Магдебурзьким правом до Національної революції, називалися магістратськими (Київ, Козелець, Мглин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Переяслав, Погар, Полтава, Почеп, Стародуб, Чернігів). Вони зберігали всі права на самоврядування. Існували також панські міста, що отримали право на обмежений магдебурзький устрій від землевласника. Міста, які не мали права на самоврядування, називалися ратушними. Адміністрація таких міст обиралася, однак була залежною від місцевого козацького управління. До функцій такого управління належало: а) у магістратських містах здійснювали бургомістри, райці, лавники на чолі з вйтом, б) інших містах - бургомістр, вйт, городовий отаман.

Зі зміцненням генеральної, полкової і сотенної старшини функції органів міського управління обмежуються.¹

У боротьбі з середньовічною «консервативно-охоронною» ідеологією в Європі почала народжуватися система якісно нових соціально-філософських і політичних поглядів. Їхньою основою стала думка про необхідність утвердження особистості та досягнення блага для кожного окремого індивіда. Водночас під загальним благом стали розуміти модель держави з республіканським ладом, яка спиралася на принципи відносної рівності та справедливості. Поновлювалася стародавня концепція суспільного договору, з допомогою якої почали пояснювати причини виникнення держав та обґрунтовувати легітимність тієї чи тієї політичної влади. Та хоча основним джерелом ідеології Реформації все ж таки була Біблія, а головно - Новий Завіт, тогочасні європейські мислителі все частіше й частіше спиралися на політико-правову та філософську спадщину античного світу.²

Після смерті Мазепи на козацькій раді поблизу турецької фортеці

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. – С.

² Там само

Бендери у Молдові 5 квітня 1710 року генерального писаря Пилита Орлика обрали гетьманом Війська Запорозького «обох сторін» Дніпра. Тоді ж було укладено й «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...», які також стали джерелами соціально-правових норм того періоду.

Поза політичною та військовою діяльністю гетьман Пилип Орлик залишив велику політико-правову, мистецьку та епістолярну спадщину, серед якої - універсали й маніфести, листи і щоденникові записи, вірші та поеми. Але головною справою його життя, як виявилось з історичної ретроспективи, стало вироблення й ухвалення на початку XVIII століття в складних умовах, як видавалося, тимчасової еміграції «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...». Повна назва латиною, яка на той час була не тільки офіційною мовою міжнародного спілкування, а й, по суті, однією з українських книжних мов, була такою: «*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum Dominum Philipbum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter Generales, Colonellos, nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa ac in libera electione formali juramento ab eodem illustrissimo Duce corroborata, anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam*». У перекладі це означало: «Пакти і Конституції законів [і] вольностей Війська Запорозького між ясновельможним Паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між Генеральними старшиною, Полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним Гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах».¹

Це був договір між гетьманом і запорозьким військом про державний устрій в Україні після визволення з-під влади Москви.

¹ Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 103 с.

У ньому йшлося про протекторат Швеції над Україною, статус УПЦ, необхідність поширення освіти, цілісність і непорушність кордонів країни, обмеження гетьманської влади парламентом, виборність усіх посад тощо. Документ скріплювався підписом Карла XII і діяв на Правобережній Україні до 1714 року. Попри існуюче в наукових колах розмаїття оцінок Бендерської конституції, сучасні дослідники наголошують, що вперше в Європі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя.

Гетьманське законодавство - основний вид чинного законодавства. Це були універсали, ордера, листи, укази, декрети, грамоти, інструкції, якими регулювалися адміністративні (інструкція судам Д. Апостола 1730 р.), цивільні (універсал К.Розумовського 1760 р. про заборону переходу селян в інші місця проживання без дозволу їх власника), земельні (універсали про надання земель старшині “за службу” або церквам і монастирям “на молитви”) відносини, підтверджувалися права власності на землю (придбану чи успадковану). Ордери, інструкції, декрети встановлювали порядок розквартирування й утримання війська, проведення ревізій у полках, розгляду апеляційних справ у Генеральному суді (інструкція судам П. Полуботка (1722 р.), Д.Апостола (1730 р.), К. Розумовського (1760-1763 рр.)).

В історіографії неодноразово наголошувалося на тому, що укладеним під Бендерами договором уперше в письмовій формі передбачалося врегулювання політико-правових відносин між носіями вищої верховної влади в Україні та суб'єктами національної політичної системи; що він створювався, насамперед, в інтересах козацької старшини, матеріальний статок якої фактично перетворював її на основного реального конкурента українському абсолютизму на політичному полі. Однак це лише один бік проблеми. Головне, на чому слід акцентувати увагу, – те, що, по суті, «Договори і постанови прав і вольностей військових...» відбивають цілий пласт політичного життя суспільства, яке після Полтавської катастрофи постало

перед новими викликами, і від пошуків адекватної реакції на які залежала не лише доля нинішнього покоління, але й вся майбутня еволюційна перспектива української державності. Так, прив'язуючи цю пам'ятку до кола українських емігрантів, яким перемога російської армії перекрила шлях до прямої активної участі у формуванні політичного простору батьківщини, є дуже умовним і засвідчує лише територіальний розмах її створення та новий політичний статус її засновників. Усе це суттєво актуалізує питання про джерела та ідеологічні основи політико-правової пам'ятки 1710 р.

Тим самим в ідейно-правову основу «Пактів і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» закладався втілений у формі договорів комплекс дипломатично-правових документів, якими визначалися характер і регламентованість міждержавних відносин козацької України з країнами східноєвропейського регіону, насамперед росією, Річчю Посполитою, Кримським ханством та Османською імперією, і які водночас відбивали засадничі принципи зовнішньополітичних доктрин і державотворчих програм українських гетьманів, а також віддзеркалювали загальний стан внутрішніх соціальних процесів і рівень розвитку політичної свідомості суспільства.¹

Отже, як було встановлено вище, соціальна норма є проявом нормативності. Соціальні норми мають родові характеристики нормативності, що зумовлює їх високі регулятивні можливості, однак, обумовлені поняттям норми та її співвідношенням із цінністю можна лише підійти до безпосереднього розкриття феномену нормативності. Нормативність не є винятковою правовим явищем як за походженням, так і за роллю в соціальному житті. Нормативність є первинною, вихідною властивістю соціальної матерії, зумовлюваною її внутрішньою потребою в упорядкованості й здатністю до самоорганізації.

¹ "Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення) [Архівовано 29 червня 2021 у Wayback Machine.] Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. - Львів: Світ, 2011. - 440 с.

Проаналізувавши соціально-правові норми, що існували у XVII – XVIII ст., можна дійти висновку, що нормативність цього періоду характеризує як окремі соціальні зв'язки, так і весь суспільний розвиток у цілому.

2. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ XVII – КІНЦЯ XVIII СТ.

Перш за все, козацька доба української історії є важливим періодом еволюції української держави як на інституційному, так і на ідеологічному рівнях. Цей період також можна охарактеризувати й певним зближенням державотворчих процесів козацької доби із сучасністю через збереження певних ознак політичної ментальності українського народу.

Формування української держави відбувалося за таких специфічних умов, що, звісно, не могло не вплинути й на спосіб організації державної влади, оскільки воєнні дії вносили зрозумілі особливості в життєдіяльність всього суспільства. Таким чином, впродовж свого існування в Українській гетьманській державі було створено тільки її притаманні органи центральної та місцевої влади. Українське козацтво XVII – XVIII ст. було складовою частиною Речі Посполитої та підпорядковувалось її правлінню. Проте, козацькі загони мали своє внутрішнє управління та державний устрій, що суттєво відрізняв їх від інших соціальних груп того часу. Основою державного устрою козацтва була гетьманська влада.

Військо Запорозьке мало всі основні ознаки державності: власну територію, гласність органів влади, забезпеченість спеціального апарату управління. Національна держава, яку створив за життя Б. Хмельницький охоплювала територію з населенням понад 3 млн осіб.¹

У запорізьких козаків склалася своя громадська організація, яка найповніше відповідав національному характеру українців і потребам часу. Вона мала форму демократичної республіки з найширшою участю козаків маси в управлінні. Народні права гарантували життєздатність козацької держави в екстремальних умовах існування. Верховна влада на Січі належала

¹ Пасічник С.М. Становлення системи центральної адміністрації Гетьманщини. Державне управління: удосконалення та розвиток. № 12, 2014.

козацькій раді, яка вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх зв'язків. Рада обирала кошового отамана або, як ще його називали, старшого чи гетьмана. Йому надавалася вся повнота влади, що органічно поєднувалося з високою відповідальністю. Французький інженер Боплан у першій половині XVII ст. писав про це так: "Гетьмани дуже суворі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважливим у військовому поході, аби не трапилась якась невдача, а при зустрічі з ворогом чи в непередбачених ситуаціях виявляти увесь свій хист і сміливість. Бо коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана".

Поступово формувалася апарат управління Запорізької Січі. З'явилися різні військові посади. Судді судили порушників козацьких законів, завідували кошторисом і могли виконувати обов'язки кошового отамана. Завідував писар військовою канцелярією і письмово оформляв найважливіші січові справи. Осавул відповідав за організацію військових частин та їх навчанням. Обозний керував артилерією, опікувався її розташуванням та забезпеченням всім необхідним. Нижня ланка - командний апарат - складався з курінних отаманів. Усі командні посади були виборними, що забезпечувало високу військову майстерність керівного складу козаків.

Територія, яку займало Запоріжжя, змінювалася залежно від політичної ситуації. Столицею дніпровщини була Січ. У різний час він змінював своє розташування, але завжди був у важкодоступних місцях природи: після Хортиці (1552-1557) - на О. з Томаківців (60-ті XVI - 1598); на о.Базавлук (1593-1638) і на Никітіно до Рози (1638-1662). Кожна з них мала укріплення - високі й міцні вали з дерев'яним частоколом, а також вежі йшли з амбразурами для артилерії.

У середині стояли курені (великі приміщення для козаків), канцелярія, церква, склади, арсенали, крамниці тощо. У центрі був майдан, де відбувалися загальні ради та інші громадські заходи. Влада січового товариства поширювалася на значну територію. Берегом Дніпра, нижче від Хортицької Січі, простягався Великий луг — низинна місцевість, вкрита соковитою травою й кущами, багата на різну дичину й невеликі озера та річки, вщерть заповнені рибою. Січова вольниця освоєні землі далі від Дніпра. У середині XVII століття козаки вклинилися вглиб Дикого Поля на Правобережжі, а на Лівобережжі доходили до Сіверського Дінця. Вся територія жила за козацькими правами та народними звичаями. Козацький край залишався національною оазою серед українських земель, які все більше колонізувалися і втрачали свої національні риси. Чисельність січового суспільства не була постійною.

Взимку на Січі був невеликий гарнізон, який охороняв майно, військово постачання, артилерії, а також несли сторожову службу. Але з настанням весни Січ перетворилася на великий мурашник. До неї звідусіль, долаючи різні перешкоди, злітувалися козаки, які зимували «на волості» та на зимівниках, а також охочі до лицарської слави. До них приєдналося багато промисловців, які протягом коротких літніх місяців намагалися отримати якомога більше від торгівлі, рибальства, плавання на човнах і полювання. Усіх охочих приймали до козацької ватаги. Після стверджувальної відповіді на питання "Чи вірите ви в Бога?" і наклавши на себе хрест, послушник йшов у будь-який курень. Найбажанішим було потрапити до земляків, які проживали в Батуринському, Верхньостеблівському, Кальниболоцькому чи будь-якому іншому. Запорожці були рівні і в житті, і в смерті. Жили, воювали й гинули разом з українськими козаками покозачені поляки, білоруси, росіяни, євреї, татари, грузини, вірмени, турки, перси, молдавани та представники з інших народів. Причому

багато хто з них були освіченими людьми й у себе на батьківщині посідали високе соціальне становище.

Своєрідним устроєм відзначалося й реєстрове козацтво. Поступово воно зводилося в полки й сотні. Реєстровики мали володіння у королівських маєтностях в Середньому Подніпров'ї. Спочатку полки називалися за імям полковників. У 1625 р. уряд офіційно затвердив військово-адміністративний устрій Війська Запорозького реєстрового. За ним реєстрові козаки ділилися на шість адміністративно-військових полків по тисячі осіб у кожному. Залежно від розквартирування вони іменувалися за назвою найбільшого міста — Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Київський і Переяславський. Хоча вища влада на їхній території належала старостам, але вплив козацької старшини поступово зростав. Регістри все голосніше й голосніше заявили про своє право брати участь в управлінні краєм. Незважаючи на те підпорядкування уряду, реєстрове козацтво відстоювало право на власне самоврядування, включаючи вибори його вищих посадових осіб - старшин. Уряд неодноразово на керівні посади призначав вірних йому людей, і так само часто козаків скидали їх і обрали своїх.

За умов польсько-шляхетського панування козацька держава не набула остаточної довершеності й перебувала то у відкритому, то в прихованому протиборстві з центральною владою. Але за різних колізій чітко простежувалася тенденція до незалежності козацького краю від Речі Посполитої.¹

Адміністративний устрій Гетьманщини дублював структуру війська. Відповідальність мали адміністративно-територіальні одиниці ієрархія бойових частин Запорізької Січі, що забезпечує якнайшвидшу мобілізацію

¹ Пасічник М.С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. К.: Знання, 2006. - 735 с.

призовників з числа населення Січі — козаки. Основні принципи внутрішнього устрою Козацької держави визначив Переяславський договір, а його модель продиктована надзвичайним станом, який існував на українських землях від початку національного визволення війни під проводом Б. Хмельницького. Для виконання владних функцій була пристосована військово-адміністративна система полково-сотенна організація реєстрового козацтва. Дехто із дослідників порівнює її із військовою диктатурою, здійснюваною гетьманом і вищою старшиною від імені козацтва, що було підкріплено титулатурою Б. Хмельницького та його наступників у дипломатичному листуванні – гетьман Війська Запорозького.

Прототипом державного апарату Гетьманщини стали установи Запорізької Січі, в якій вся влада належала козацькому війську. Найбільший розквіт Запорізької Січі припадає на XVI - XVII ст. У ньому склалася самобутня козацька організація самоврядування, яке згодом стало основою державного механізму Гетьманщини. Так, вищий орган влади Запорізької Січі - військова рада за участю всіх козаків. Вона вирішувала найважливіші питання. Ради скликалися в міру потреби, а обов'язкові – 1 січня та 1 жовтня.

Вона обирала уряд Січі на рік – військовою старшину, а також місцеву владу – паланку і курінну старшину. Стала триступенева система державного управління Гетьманщини (генеральний, полковий і сотенний рівні) - унікальне явище в історії українського та світового державотворення. Вона не спиралася безпосередньо на стару державницької традиції Київської Русі, а народилася на хвилі козацького повстання проти Польщі і був проїнятий духом свободи і демократії. Вона поєднувала в собі народне правління Запорізької Січі та елементи військової організації управління, продиктований викликами часу.

З перших днів Національно-визвольної війни фактична влада перейшла до війська запорожського. Генеральний уряд на чолі з гетьманом виконував функції кабінету міністрів і організовував державний апарат управління. У воєнних умовах сформувався стійкий державний лад. Усі адміністративні функції після ліквідації польсько-шляхетського стану державного апарату

почала виконувати козацька старшина. На верхівці владної організації Гетьманщини було три ступеня управління: Генеральна (загальна військова) рада, Старшинська рада, гетьман. Вищим державним органом виконавчої влади Гетьманщини був Генеральний уряд.

Невизначеність норм представництва на генеральних радах становила суттєвий недолік у функціонуванні політичної системи Гетьманщини. Таким чином старшина, незадоволена прийнятими на раді рішеннями, отримала можливість звернутися до російського царя або польського короля. Це сприяло скасуванню постанов і спричинило дестабілізацію в країні. Запровадження представницького принципу формування Генеральної військової ради шляхом допуску до неї лише вищого офіцерського складу та обраних «старшинних» козаків, було зумовлено об'єктивною необхідністю вдосконалення ради та зусиллями гетьмана й козацької старшини усунути рядових козаків від участі у вирішенні найважливіших державних справ.

Такі заходи сприяли перетворенню Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення на представницький інститут. Генеральна військова рада не мала фіксованого місця перебування та періодичності проведення. Щоразу визначав час і місце, мету проведення собору Гетьманський універсал. До компетенції Генеральної ради, згідно з нормами козацького права, входили: обрання гетьмана та генеральної старшини та усунення їх від влади, ратифікація міждержавних угод, санкціонування законів, прийняття рішень з питання війни і миру, судочинства.

Слід зазначити, що генеральна рада ніколи не користувалася правом позбавлення гетьмана і генеральної старшини займаних посад і здійснити суд над ними.

Голосування на Генеральній раді було відкритим і одноособовим, здійснювалося вигуками, а за сприятливого рішення - підкиданням капелюхів. Голоси не рахувалися. Прийняття рішення записувалося на слух або візуально.

У другій половині XVII ст.. Генеральна рада почала втрачати своє політичне значення.

Гетьман і козацька старшина поступово перетворив його на формальний засіб легітимного приходу до влади. Наприкінці XVII століття рада припинила скликатися зовсім. Таким чином, Генеральна рада в Гетьманщині була своєрідним державно-правовим інститутом, чия діяльність свідчила про демократичні традиції державотворення в Україні.

Із занепадом ролі Генеральної ради в Гетьманщині помітно зростало значення Старшинської ради. Старшинська рада існувала у трьох іпостасях:

- Мала Рада (входили гетьман та Генеральна старшина);
- Велика Рада (входили гетьман, Генеральна старшина, полковники та полкова старшина);
- ширші збори Старшинської ради, до складу якої крім гетьмана, Генеральної старшини, полковників та полкової старшини входили сотники, міська рада та вище духовенство. Вони скликались двічі на рік – між Різдом і Водохрещем та на Великдень.¹

До виняткових прерогатив Старшинської ради належала зовнішньополітична сфера. Участь старшини у визначенні та реалізації зовнішньополітичного курсу Гетьманщини була зафіксована у нормах угод українських гетьманів із російськими царями (Коломацькі статті, Конституція п. Орлика 1710 р.). До компетенції старшинської ради належали питання регулювання податкової політики, право розпоряджатись разом із гетьманом земельним фондом. Важливе місце вона посідала у процедурі виборів гетьмана. Незважаючи на те, що юридично елекційне право належало до прерогатив Генеральної ради, дуже часто результати виборів визначались вже на Старшинській раді. Так, на старшинських радах на посаду гетьмана були обрані І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко, Д. Многогрішний. Інколи засідання Старшинської ради, на якій обговорювалось питання виборів

¹ Пасічник С.М. Становлення системи центральної адміністрації Гетьманщини. Державне управління: удосконалення та розвиток. № 12, 2014

гетьмана, відбувалось перед зібранням Генеральної ради. Так було зроблено при обранні на гетьманство І. Самойловича (1672 р.), І. Мазепи (1687 р.), І. Скоропадського (1708 р.), Д. Апостола (1727 р.).¹

Важливе місце у системі центральної адміністрації Гетьманщини відігравав інститут гетьмана, адже зміна влади гетьмана неодмінно позначалась на державно-правовому становищі Гетьманщини. Правову основу влади гетьмана складали норми усного звичаєвого права «давні права та вольності», міждержавні договори, законодавчі акти Гетьманщини. Конституційним актом діяльності гетьмана за своєю суттю стали прийняті загальною військовою радою у червні 1648 р. «Статті про устрій Війська Запорозького».²

Козацьке право визнавало за гетьманом законодавчі повноваження. Він видавав універсали – правові акти, що мали силу закону. Гетьман був головою виконавчої влади, очолював Генеральний уряд. Йому належало право остаточного затвердження на посадах полкової і сотенної старшини. Також гетьман був головнокомандувачем збройних сил Гетьманщини. Він складав козацький реєстр, віддавав накази про передислокацію, мобілізацію чи демобілізацію козацьких полків. Гетьман відав питаннями зовнішньої політики, представляючи Військо Запорозьке за кордоном, підписував міждержавні угоди та складав присягу при їх укладенні. Гетьманові належали широкі судові повноваження. Він очолював судову колегію Ради старшин, а за необхідності – колегію Генерального суду – виступав вищою апеляційною інстанцією.³

Гетьману належала вища законодавча влада: він видавав універсали, що мали статус вищих законодавчих актів. Як глава виконавчої влади гетьман розпоряджався державними витратами, організовував збирання податків, мав право на роздачу державних земель. Гетьман представляв державу у зовнішніх

¹ Пасічник С.М. Становлення системи центральної адміністрації Гетьманщини. Державне управління: удосконалення та розвиток. № 12, 2014

² Там само

³ Там само

стосунках, був вищим воєначальником, часто сам призначав генеральну старшину й полковників. Гетьман був вищою апеляційною судовою інстанцією, мав право затверджувати судові вироки, інколи, стосовно бунчукових товаришів та козацької верхівки, самостійно розглядав судові справи.¹

Гетьман на правах головуючого входив до складу Загальної військової і Старшинської рад, які без його участі не були правомочними приймати рішення. Він скликав та розпускав дані ради, вів їх засідання, визначав коло питань, що належали до розгляду. Важливим моментом у зміцненні влади Б. Хмельницького було визнання його як носія вищої державної влади правителями інших країн.²

У розвитку інституту гетьмана в окремі періоди мали місце авторитарні тенденції та прагнення до трансформації виборної гетьманської влади у спадкову монархічну. Яскраво вони проявились в часи правління гетьманів І. Виговського, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи. Кожен з них намагався зосередити у своїх руках широке коло повноважень та ще за життя визначити свого наступника. Найбільше це вдалось Б. Хмельницькому.³

На відміну від країн Західної Європи, де набував поширення становопредставницький різновид монархії, в якій верховна влада здійснювалася однією особою з правлячої династії, але поряд з нею ефективно діяли збори представників верств населення – прототипи сучасного парламенту; й на відміну від Росії, де абсолютистська монархія почала встановлюватися від середини XVII ст. та зміцнилася за Петра I, яка характеризувалася необмеженою верховною владою монарха, максимальною централізацією управління, Українська козацька держава зародилась як демократична республіка. Більше того, зазвичай як аксіома сприймається теза про те, що зародження в Україні республіканської форми правління,

¹ Пасічник С.М. Становлення системи центральної адміністрації Гетьманщини. Державне управління: удосконалення та розвиток. № 12, 2014

² Там само

³ Там само

насамперед, пов'язується з козацтвом, адже наприкінці XVI – на початку XVII ст. козаки вже мали свої адміністративні структури, суд, дипломатичні служби тощо, які розвивалися в межах Запорозької Січі та реєстрового козацького війська. Устрій “козацької республіки ґрунтувався на системі неписаних законів, правових норм, звичаїв і моральних принципів, які, хоч і без відповідних юридичних декларацій, мали також юридичну силу”¹.

Д. Яворницький, визначний історик запорозького козацтва, стверджував, що в основі “запорозького устрою лежала община, громада [...] Зовнішнім виявом цієї громади була рада, військова рада, народне віче. На цій раді могли бути присутніми всі без винятку січові козаки, починаючи від військової старшини й кінчаючи простою “сіромою”, або простолюддям, “черню”. Тут панувала повна рівність між усіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу...”².

У козацько-гетьманській державі, що виникла в середині XVII ст. й ґрунтувалася на традиціях Запорозької Січі, з ліквідацією на вищих ступенях станового судочинства утвердилася фактична всестанова рівність³. Верховна влада в ній належала гетьману, якого обирали на раді “окриками натовпу і киданням шапок догори”, тобто прямим відкритим голосуванням. В. Антонович такий державний устрій, що ґрунтувався на принципі широкого демократизму й визнання рівного політичного права для кожного члена суспільства, вважав характерним саме для українського народу. Тоді як ідеал для росіян (в тодішній термінології – московітів) вбачав у авторитеті царської влади, а для поляків – у принципі аристократизму.⁴

В Україні насамперед з козацтвом пов'язується зародження республіканської форми правління. Вона розвивалася в межах Запорозької

¹ Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. К.: Дніпро, 1992. 495 с.

² Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у 3-х т.- Т.1. /Пер. з рос. І. Сварника. Львів: Світ, 1991. 319 с.

³ Терлюк І.Я. Держава і право в Україні: сторінки історії. Львів: Сполом, 2008. 354 с.

⁴ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.

Січі та реєстрового козацького війська. Однак з утворенням у середині XVII ст. в результаті Національної революції козацько-гетьманської держави діяльність багатьох українських гетьманів була спрямована на обстоювання необхідності встановлення в Україні монархічної форми правління. Спроба відродження/запровадження монархізму, носієм якого був гетьман Б. Хмельницький, визначалося насамперед потребою зовнішньої легітимізації держави – визнання її монархічною Європою. Це також пріоритетна форма реалізації української держави ідея вважалася обмеженою монархією в роки гетьманування І. Виговського. Реалізація гетьманського монархізму була потенційно шансом зберегти тогочасну українську державність. Він хотів певною мірою відійти від засад демократичної республіки (суто українського явища унікального в історії середньовічної Європи), і вслід за Б. Хмельницьким – перетворити Україну на змішану аристократично-демократичну республіку або й аристократичну на зразок Великого князівства Литовського з близьким до обмеженого монархічним гетьманським правлінням. Отже, Іван Виговський хотів створити з України державу європейського зразка під протекторатом польського короля з усіма (крім вільних відносин з іншими державами), зберігаючи ознаки суверенної держави. Нарешті, ідея побудови гетьманської монархії – Козацьке князівство – і за часів промосковсько орієнтованого Лівобережного Гетьманства, починаючи з гетьманування І. Брюховецького і аж до часів гетьманства І. Мазепи та К. Розумовського також є засадничою ідеологією в ідеології боротьби за збереження/утвердження українського суверенітету. Загалом монархічна тенденція в розвитку козацько-гетьманської держави проявлявся у двох напрямках.¹

¹ Терлюк І. Форма правління в ідеології та практиці українського національного державотворення козацької доби. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Т. 7, № 2, 2020. С. 20-26

Перший з них полягав у прагненні гетьмана до якнайбільшої централізації. Форма правління в ідеології та практиці українського національного державотворення козацької доби 25 управління, до зосередження у своїх руках основних механізмів адміністративної, судової та військової влади й намаганні самовладного правління без участі Ради, чи то генеральної, чи старшинської. Іншим виявом монархічної тенденції була спроба гетьманів до встановлення спадковості у своєму роді. За весь час Гетьманщини було зроблено п'ять таких спроб, причому дві з них припали на XVIII ст.¹

У XVIII ст. територію Вольностей Запорізьких, Кіш розділив на 8 військово - територіальних та адміністративних одиниць - паланок на чолі з полковником, якому підпорядковувалися сотники та канцелярія.²

З часом на Запоріжжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку фахівці називають праобразом, ескізом, зародком справжньої держави. Головні ознаки держави:

- існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади;
- право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою;
- певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави.

Специфічні історичні умови та обставини життя запорожців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовили неповторний, оригінальний імідж козацької державності. Політичний устрій Запорізької Січі базувався на принципах козацької демократії - йдеться про народовладдя в межах одного суспільного стану. Форма правління Запорізької Січ - демократична республіка (так її визначав посол Венеціанської республіки

¹ Терлок І. Форма правління в ідеології та практиці українського національного державотворення козацької доби. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Т. 7, № 2, 2020. С. 20-26

² Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. – С. 378

Альберто Віміні (1650 р.), М.Костомаров - «християнською козацькою республікою». Православ'я значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорозьке козацтво. Так, у межах території Війська Запорізького існувало понад 60 церков.¹

І. Козацька (січова) Рада:

- прийняті нею рішення були обов'язковими до виконання;
- вищий законодавчий, адміністративний та судовий орган;
- не була представницьким органом як у Західній Європі;
- повноваження: а) ухвалення законів; б) внутрішні і зовнішні питання; в) контроль за діяльністю урядовців; г) обрання військової старшини та органів місцевої влади - паланкової або полкової старшини.

ІІ. Кіш - виконавча влада:

- обрані Радою посадовці;
- усього була 21 посада (наприклад курінних отаманів 38, гармашів - 8, канцеляристів - 20, полкових писарів - 9).

Загалом, у владних структурах Запорізької Січі перебувало 120 осіб командно - адміністративного персоналу.

ІІІ. Кошовий отаман:

- а) глава Запорізької республіки;
- б) головнокомандувач збройних сил;
- в) військовий комендант Січі.

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. – С. 378

При кошовому отамані діяла група радців - дорадчий орган - на довічних засадах входили козацькі старійшини, авторитетна військова та курінна старшина у відставці.¹

IV. Військовий суддя:

- а) друга посадова особа;
- б) суд;
- в) призначення начальника артилерії;
- г) заміщав кошового отамана.

V. Військовий писар - відав канцелярією.

VI. Військовий осавул:

- а) відав за порядком;
- б) опікувався продовольством;
- в) організацією виконання судових рішень;
- г) проводив дізнання.

VII. Курінні отамани - теж мали статус військової старшини. Середня ланка виконавчої адміністрації

Довбуш:

- а) збір на раду;
- б) виконанні судових рішень;
- в) стягнення податків і торговельного мита.

Військовий пушкар:

- а) артилерією;

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. – С. 378

б) військова в'язниця.

Військовий тлумач - перекладач.

Кантаржей - слідкував за дотриманням еталону мір і ваг.

Нижча ланка козацької адміністрації: похідна старшина (похідний полковник, полковий осавул, полковий писар); паланкова старшина (полковник та ін.).¹

Таким чином, козацька форма державності мала свої особливості. По-перше, вона виникла не на етнічній, а на морально - психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість. По-друге, Запорізька Січ була деформованим варіантом державності: могутнє військо та озброєння і, водночас, примітивний економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, інфраструктури). Отже, Запорізька Січ, маючи низку головних ознак державності, все ж була лише своєрідною, перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійною общиною. Внутрішні недоліки (домінування під тиском обставин воєнної та невиконання господарської, демографічної, культурної та інших державотворчих функцій) перехідної моделі та несприятливі зовнішні впливи не дали змоги цьому зародку, ескізу української державності перерости у нову якість, але свій помітний, яскравий слід у процесі українського державотворення козацька держава, безумовно, залишила.²

¹ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. – С. 378

² Там само

3. ПРАВОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVII- КІНЦЯ XVIII СТ.

3.1. Становище гетьмана

Інститут гетьманату (1649–1764) – вища ланка системи державного управління в Гетьманщині. Після виникнення Української козацької держави в середині XVII ст. гетьман став її верховним керівником. У його руках зосереджувалася вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади. Гетьман здійснював зв'язки з іноземними державами, мав значний вплив на церковне життя. Гетьманські універсали мали силу закону для всього населення України. Гетьман очолював генеральну старшину, яка виконувала урядові функції і разом з полковниками утворювала раду генеральної старшини. Остання мала вплив на обрання найвищої посадової особи в державі.¹

Резиденціями гетьмана в 2-й пол. 17–18 ст. були Чигирин, Гадяч, Батурин і Глухів. З укладенням Березневих статей 1654 поступово відбувалося обмеження повноважень гетьмана як у внутрішній, так і в зовнішній політиці держави. Між царським урядом і гетьманом укладалися специфічні умови (гетьман. статті), що визначали його права і компетенцію (свідченням цьому є Договірні статті українських гетьманів). Володіння гетьмана складалися з рангових маєтностей, а також царських пожалувань за службу. Окремим гетьманам належали десятки тисяч підлеглих селян, з початку 18 ст. – навіть кріпаків. Влада гетьмана поширювалася також на Запоріжжя, що часто призводило до конфліктів між ним і січовою громадою. Гетьманами Української козацької держави були: Б.Хмельницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Брюховецький, Д.

¹ Щербак В.О. ГЕТЬМАНАТУ ІНСТИТУТ (1649–1764). Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.

Многогрішний, І.Самойлович, І.Мазепа, І.Скоропадський, Д.Апостол, К.Розумовський.

З 1663 по 1681 посада гетьмана існувала також на Правобережній Україні (П.Тетеря, П.Дорошенко, Ю.Хмельницький, М.Ханенко). Гетьманом в еміграції (1710–42) був П.Орлик. Скасування Гетьманату відбулося 1764 за указом імп. Катерини II. Функції гетьмана почала виконувати 2-га Малоросійська колегія.¹

Творцем української держави середини XVII ст. став талановитий полководець, гнучкий дипломат, справжній патріот свого краю Богдан (Зиновій) Михайлович Хмельницький, що народився 27 грудня 1595 р. в Чигирині. Саме з його іменем пов'язана багатолітня боротьба українського народу за визволення з-під польського гніту і створення власної держави.²

Безпосередніми причинами революції, що охопила всі українські етнічні території, були: а) посилення економічного визиску як сільського, так і міського населення; б) наступ на «права і вольності» українського козацтва, заборона на отримання таких прав значній кількості покозачених селян і міщан; в) незахищеність української шляхти від свавілля польських поневолювачів; г) переслідування православного духівництва й національно-релігійні утиски інших груп населення. Провідним мотивом революційних прагнень українського народу стала ідея створення незалежної соборної держави, в основі якої лежав би суверенітет української православної людності, з одного боку, та ліквідація застарілої моделі соціально-економічних відносин — з іншого. У збройній боротьбі з польською владою найактивнішу участь узяли всі прошарки українського народу, крім незначної частини українських світських і духовних феодалів. Початком української національної революції слід вважати прибуття Б. Хмельницького у супроводі 300-т однодумців на початку 1648 р. на Запорозьку Січ та обрання його на

¹ Щербак В.О. ГЕТЬМАНАТУ ІНСТИТУТ (1649–1764). Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.

² Захарченко П. Історія держави і права України : підручник– Київ: Атіка, 2005. – 367 с.

козацькій раді гетьманом. Саме тут народним обранцем було проголошено курс на загальне збройне повстання проти Речі Посполитої. Готуючись до виступу, Б. Хмельницький заручився збройною підтримкою з боку кримського хана Іслам-Прея III, видав кілька універсалів із закликом до українського народу приєднуватися до боротьби.¹

Намірам Б. Хмельницького створити соборну Українську державу в межах її етнічних територій збутись не судилося. Першою перешкодою стало укладення сепаратного Віленського перемир'я 1656 р. між Польщею і союзницею України за умовами Березневих статей Москвою. Українську делегацію навіть не було допущено до переговорів, попри те, що на них вирішувалося саме українське питання. Останнього удару українським домаганням було завдано в Анд-русові 30 січня 1667 р. на переговорах Москви з Річчю Посполитою, знову ж таки за відсутності делегації з Гетьманщини.²

Договір був спрямований проти цілісності українських земель. Упродовж свого існування Українська гетьманська держава витворила тільки її притаманні органи центральної та місцевої влади: Гетьман. Боротьба республіканської та монархічної форм правління стала визначальною рисою внутрішньополітичного життя Гетьманщини другої половини XVII ст. За часів гетьманування І. Виговського та П. Дорошенка превалювали ознаки, притаманні республіканській формі правління. Коли влада належала Б. Хмельницькому, І. Самойловичу чи І. Мазепі, монархічні тенденції проявлялися значно виразніше та яскравіше. Свідченням тому є намагання гетьманів, названих останніми, управляти державою без допомоги Генеральної ради, а також спроби передати вищу державну посаду в країні у спадок своїм нащадкам.

У протиборстві, зрештою, перемогли республіканські тенденції з виборною посадою глави держави. Щоправда, вибори гетьмана відбувалися в

¹ Захарченко П. Історія держави і права України : підручник – Київ: Атіка, 2005. – 367 с.

² Там само

присутності московського представника з подальшим затвердженням обранця царською владою. Гетьман обирався на довічний термін. Як главі держави, йому належала вища законодавча, виконавча та судова влада. Законодавчі акти гетьман затверджував після ухвалення їх Генеральною радою. Він також очолював збройні сили країни. У разі обставин, що заважали гетьманові керувати військом, призначався наказний гетьман, який виконував тимчасові функції головнокомандувача на час воєнного походу.¹

Влада гетьмана не поширювалася на Слобідську Україну та, як зазначалося, на Запорозьку Січ. У нього зосереджувалися функції виконавчого характеру. Він організовував діяльність центральних органів управління, здійснював контроль і нагляд за органами місцевої влади. Мав право надавати земельні ділянки з державного фонду. За гетьманом закріплювалося право налагодження дипломатичних зв'язків з іноземними країнами.²

У період гетьманування Б. Хмельницького в Україні було акредитовано послів із Туреччини, Швеції, Польщі, Молдови. У згаданих країнах українці також мали власні дипломатичні представництва. В Українській гетьманській державі не було чіткого розмежування функцій між органами державної влади. Зокрема, повноваження гетьмана часто перетиналися з компетенцією Генеральної ради. Генеральна рада — колективний військово-демократичний козацький орган Гетьманщини, який виконував адміністративні, законодавчі, управлінські, судові функції. Лише їй належало виняткове право обирати гетьмана, генеральну старшину, інколи полковників.³

До складу Генеральної ради входили: козацьке військо, знатне військово товариство, козацька старшина, вище православне духівництво та представники міської адміністрації — вйти та бурмістри. Селянство на козацьких зборах не було представлене. Ініціатива скликання Генеральної

¹ Захарченко П. Історія держави і права України : підручник– Київ: Атіка, 2005. – 367 с.

² Там само

³ Там само

ради належала гетьманові. Він відкривав засідання і головував на ньому. Рішення ухвалювалися голосуванням — підкиданням шапок або криком. Окрім виборів гетьмана, до компетенції Генеральної ради належали окремі питання зовнішньої політики. Зокрема, нею були ухвалені Зборівський та Білоцерківський договори, а також окремі статті, укладені українськими гетьманами з московськими царями. Тут розглядалися питання воєнного характеру, ухвалювалися судові рішення, які для гетьмана були обов'язковими до виконання.¹

Поступово компетенція Генеральної ради звужувалася, а до кінця XVII ст. її значення як центрального органу влади зовсім занепало. Старшинська рада — постійний станово-представницький орган, який спочатку функціонував паралельно з Генеральною радою, а наприкінці XVII - на початку XVIII ст. перебрав її повноваження. У роботі старшинської ради брали участь: вище духовенство; генеральна старшина з полковниками; запорожців представляла обрана козаками січова старшина; офіційні делегати від знатного військового товариства та обрані представники міської знаті. Як станово-представницька установа старшинська рада не набула завершеного вигляду. Тому завадила жорстка політика московських царів, спрямована на обмеження автономних прав України.²

Особливого розмаху вона набула після невдалого виступу І. Мазепи. Старшинські ради виконували функції дорадчого органу. Склалися з двох палат. Верхня палата — колегія генеральної старшини була постійною установою, нижня — старшинські з'їзди, що скликалися двічі на рік, — на Різдво Христове та Покрову. Засідання проводилось у гетьманській резиденції, на них головував сам гетьман. Рішення зборів ухвалювалися гетьманом спільно зі старшинською радою за традиційною письмовою формулою: «прирадили гетьман та старшина». Повноваження старшинських

¹ Захарченко П. Історія держави і права України : підручник— Київ: Атіка, 2005. – 367 с.

² Там само

рад були досить широкими, але не розмежованими з компетенцією гетьмана та Генеральної ради. Здебільшого вони вирішували питання внутрішньої політики: розпоряджалися фінансами, організовували військове постачання, розглядали судові справи, за відсутності гетьмана колегіально очолювали державу. Практика діяльності ради старшин свідчить, що вони призначали і знімали гетьманів навіть у тому випадку, коли їх формально обирала Генеральна рада і затверджував московський цар.¹

Старшинські ради відігравали значну роль у підготовці текстів статей конституцій, численних договорів, трактатів із сусідніми країнами. Контролювали поведінку гетьманів, ставали на заваді їхнім спробам зробити свою посаду спадковою. Стрімкий занепад старшинських рад припав на 1760-ті роки, коли Катерина II усунула з посади гетьмана К. Розумовського, ліквідувавши таким чином інститут гетьманства.

Генеральна військова канцелярія. Створена 1720 р. її очолював генеральний писар. Поділялася на дві частини: колегіальну і розпорядчу («присутствіє»). «Розпорядче присутствіє» канцелярії складалося з кількох генеральних старшин, інколи виконувало функції політичного та судового контролю. Тут склалися гетьманські універсали, вирішувалися спори про належність до козацького стану, аналізувалися звіти полковників і сотників, розглядалися апеляції на вироки Генерального суду.²

Перша Малоросійська колегія (1722—1727 рр.) — центральний орган російської колоніальної адміністрації в Гетьманщині. Складалась із шести офіцерів царської армії на чолі з бригадиром (генералом) Вельяміновим. Її створення пояснювалося необхідністю наведення порядку в адміністрації та судових органах. Колегії надавалося право в апеляційному порядку переглядати всі справи, що розглядалися в Гетьманщині. Однак до неї, фактично, перейшла вся повнота влади в країні. Гетьман виконував лише

¹ Захарченко П. Історія держави і права України : підручник– Київ: Атіка, 2005. – 367 с.

² Там само

дорадчі функції при колегії. Без її згоди гетьманові заборонялося видавати нормативно-правові акти, віддавати накази генеральній старшині тощо. Фінансова система також контролювалася Малоросійською колегією. Зібрані податки вже відправлялися до Росії.¹

Із запровадженням колегії в Україні утворилося двовладдя, адже паралельно продовжував існувати ще один центральний орган - Генеральна військова канцелярія. Правління гетьманського уряду (1734—1750 рр.) — орган, створений російським урядом для управління Гетьманщиною. Після смерті у 1734 р. Д. Апостола царизм заборонив обрання нового гетьмана, передавши управління Лівобережною і Слобідською Україною шістьом особам — трьом росіянам і трьом українцям. Правління очолював князь О. Шаховський. Він був наділений фактично необмеженою владою. На власний розсуд міг міняти українських представників, виступав за повне усунення козацької старшини від влади. Новий орган влади у Гетьманщині намагався ліквідувати місцеві порядки. Зокрема, створена ним Канцелярія комісії запровадження слобідських полків перебрала чимало повноважень козацьких полковників. Судочинство переводилося на російський кшталт. Заборонялося надалі брати землю на правах займанщини. Частина козаків, що називалися підпомічниками, обкладалися податками і за статусом прирівнювалася до селян. Друга Малоросійська колегія (1764—1786 рр.) — орган царської влади, що мав на меті остаточну ліквідацію залишків політичної автономії України. Вона складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх генеральних старшин, її очолював президент П. Рум'янцев. Колегія входила до складу окремих структур, на чолі яких стояв президент, він же генерал-губернатор Малої Русі.²

Вже в перші роки існування вона ліквідувала Генеральну військову канцелярію, підпорядкувала інші центральні органи Гетьманщини своїм

¹ Захарченко П. Історія держави і права України : підручник— Київ: Атіка, 2005. – 367 с.

² Там само

департаментам. Істотних змін зазнало управління козацьким військом. Військовооперативне керівництво здійснював сам П. Рум'янцев, а нагляд за станом боєготовності покладался на військову експедицію колегії. Колегія почала втручатись у справи полковників. Вона наглядала за тим, щоб полковники вирішували справи за участю полкової старшини. Було зроблено спробу розмежувати полкову військову та адміністративну владу. З цією метою передбачалося адміністративні справи передати предводителів дворянства. Запроваджувався контроль за наданням посад і звань, президент зрівняв платню українських чиновників із московськими. Козацька старшина почала отримувати звання згідно з російським «Табелем про ранги». Правління колегії ознаменувалося передачею українських клейнодів, печаток, гармат російській цариці. Це символізувало втрату автономного статусу України у складі Росії.¹

3.2. Становище старшини

На жаль, започатковані протягом перших десятиліть ХХ ст., напрямки дослідження історії політичної еліти України-Гетьманщини були перервані спочатку революцією, а потім формуванням тоталітарної держави в Радянській Україні, тож, у підсумку, не знайшли свого подальшого розвитку. Лише протягом нетривалого періоду 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., у вітчизняній історико-правовій науці продовжували розроблятися окремі питання, пов'язані з проблематикою історичного розвитку української козацької старшини. Слід зазначити одну із характерних рис цього періоду – значний вплив на історичну науку ідей дослідників старої школи, що зумовило певну подібність праць, створених у цей період, з роботами дореволюційних дослідників. Та й самі науковці дореволюційного періоду продовжували плідно працювати, зокрема, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Василенко, М. Слабченко. Останній на початку 20-х рр. ХХ ст. опублікував ряд спеціальних праць з історії соціально-економічного ладу та адміністративно-

¹ Захарченко П. Історія держави і права України : підручник – Київ: Атіка, 2005. – 367 с.

територіального устрою Гетьманщини.^{1 2}

У цей період з'являється і плеяда нових науковців, які також починають займатися соціальною історією Гетьманщини, зокрема, це С. Шамрай³, М. Ткаченко⁴⁵, К. Козубенко⁶, О. Грушевський^{7 8}. Щоправда, слід сказати, що зазначені дослідники більш орієнтувалися на висвітлення виключно соціально-економічних аспектів життя населення Гетьманщини, при цьому домінуючою була тенденція до гіперболізації ролі селянства в соціальних процесах, натомість старшина, якщо і розглядалася у цих роботах, то в основному під кутом її взаємовідносин із сільською людністю.

Протягом другої половини XVII – XVIII ст. відбувається поступова монополізація державної влади представниками козацької старшини. До центральних та місцевих органів влади, які традиційно формувалися з представників цього прошарку, переходить значна частина владних повноважень в адміністративно-управлінській, господарській, фінансовій, судовій та військовій сферах. Вони розширюють свою компетенцію, починають регулювати відносини, що виникали не лише між представниками козацького стану, а й з представниками інших суспільних прошарків – міщан, селян, духовенства. У зв'язку із занепадом козацьких рад та послабленням влади гетьмана, старшина також отримує більшу самостійність у прийнятті владних рішень та втіленні їх у життя.

Побіжний аналіз політико-правових поглядів української старшини, який

¹ Слабченко М. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст. М. Слабченко. – Одесса, 1923. – 212 с.

² Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. – Одесса : Гос. издат., 1918. – 96 с.

³ Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII – XVIII ст. (історико-географічна і економічна характеристика). Київський збірник історії, археології, побуту й мистецтва – К., 1930. – Т. 1. – С. 78-92.

⁴ Ткаченко М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). Український історичний журнал. – 1964. – № 1. – С. 23-36.

⁵ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXVI. – Київ, 1931. – С. 31-179.

⁶ Козубенко К. Слідство про хутори в сотнях Яготинській та Березанській 1730 р. Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVII. – Київ, 1928. – С. 205-216.

⁷ Грушевський О. Гетьманські земельні універсали 1660–1670 років. Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 40-92.

⁸ Грушевський О. З побуту старшини XVIII ст. Записки Українського наукового товариства у Києві. Науковий збірник. – К., 1926. – Т. 21. – С. 120-128.

був здійснений у попередніх розділах, переконує, що ідеалом тогочасної правлячої верхівки була аристократична (олігархічна) модель держави, за якої усі важелі управління знаходились би в руках представників старшинського прошарку. Водночас, реалізація цієї програми ускладнювалася тим, що у розвитку державного механізму Гетьманщини першого періоду Національно-визвольної війни зберігалися достатньо сильні й демократичні (козацькі ради, виборність урядовців), і монархічні (сильна влада гетьмана) тенденції. За таких умов, козацькій старшині вкрай було необхідно забезпечити собі провідне місце у тогочасному державному механізмі Гетьманщині, насамперед: в адміністративно-управлінській, судовій, військовій сфері, та зосередити у своїх руках значні владні повноваження, які дозволили б здійснювати контроль над суспільством у цілому.

Таким чином, предметом дослідження означеного розділу буде еволюція державно-політичних інститутів Гетьманщини та роль і місце у них представників козацької старшини.

Для початку слід розглянути участь старшинського прошарку у здійсненні адміністративно-управлінських функцій у державі.

Характеризуючи систему центральних органів влади Гетьманщини, дослідники загалом зосереджують свою увагу на трьох її головних елементах: Гетьмані, Загальній військовій раді та Старшинській раді. Саме ці органи відповідно до звичаїв, традицій та практики державного життя здійснювали регулювання суспільних відносин на українських землях шляхом прийняття загальнообов'язкових рішень. Зрозуміло, що на думку козацької старшини головну роль у цій тріаді повинна була відігравати саме Старшинська рада, оскільки через особливості свого внутрішнього складу та порядку формування саме вона розглядалася як орган, що репрезентував інтереси цього суспільного класу.

Старшинські ради були представницьким органом, витoki якого беруть свій початок іще з XVI – початку XVII ст., коли, спочатку на Запоріжжі, а

пізніше й у середовищі реєстрового козацтва, виникає цей управлінський орган, як інструмент вирішення нагальних поточних справ та механізм підготовки реалізації прийнятих Загальною радою постанов.¹

Після початку Національно-визвольної війни та становлення української національної держави, за активного сприяння гетьмана виразно окреслилася тенденція зростання ролі Старшинської ради. Вивчаючи обставини формування молодого козацької держави, дослідники, як правило, звертають увагу на той факт, що Б. Хмельницький значно звужив сферу діяльності Загальної (Генеральної) військової ради, а натомість розширив самостійну роль старшин в управлінні країною. Їх висновки цілком кореспондуються з відомими історичними фактами, які свідчать про переважну орієнтацію українського гетьмана на ради козацької старшини. Зокрема, одразу після Зборівської перемоги та підписання Зборівського договору, замість скликання Генеральної ради гетьман двічі (восени 1649 та в березні 1650 р.) скликає зібрання старшин для того, щоб обговорити наслідки досягнутих домовленостей з поляками. Подібні ради скликалися і в наступних роках, зокрема, у травні 1652 р. була скликана нарада „з козацької старшини і татарських делегатів”². Принагідно можна згадати й обставини проведення Переяславської ради 8 січня 1654 р., коли, за наявними даними, Б. Хмельницький перед винесенням питання щодо укладання договору з Москвою на обговорення Загальною радою попередньо обговорив і затвердив його у вузькому колі козацької старшини³.

За Б. Хмельницького Загальна рада відігравала роль дорадчого органу, однак згодом ситуація змінюється і з початком міжусобної боротьби вона набуває більшої політичної ваги. Наступники „великого гетьмана” не мали наявної у Б. Хмельницького харизми володаря і були втягнуті у вир

¹Єрмолаєв В., Козаченко А. Органи влади і управління Української держави.– Харків: Право, 2002. – с. 30

² Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.– Т. IX. – Ч. 1. Роки 1650 – 1654. – К. : Наук. думка, 1996. – 734-736 с.

³ Акты ЮЗР. – Т. 10. (1653 – 1654). – СПб. : Тип. Братьев Пантелеевых, 1878. – 838 столб. +24 с.

міжусобної боротьби за гетьманську булаву. Реальна влада їх була набагато меншою, що у свою чергу змушувало шукати підтримку у впливових та багатих представників українського суспільства, якими на той час були саме старшини. За таких умов, як буде показано далі, на розгляд Старшинської ради виносилися усі найважливіші питання державного значення.

Проте, перш ніж вдатися до безпосереднього аналізу повноважень цього органу, слід більш ретельно зупинитися на внутрішній структурі та складі цієї Ради, оскільки сама по собі назва ще не дає права говорити про Старшинську раду як представницький орган української козацької старшини.

На жаль, як це загалом характерно для періоду Середньовіччя та початку Нового часу, відсутні юридичні документи які дали би змогу чітко визначитися із внутрішньою структурою цього органу. Конституційне (державне) право ще не отримало належного розвитку, тож у більшості випадків подібні питання вирішувалися на основі місцевих звичаїв та традицій. За таких умов, безпосередній аналіз внутрішньої будови державного органу, так само, як і питання його компетенції, можна вирішувати шляхом безпосереднього аналізу тогочасної практики функціонування старшинських рад.

Загалом, факти підтверджують відповідність форми її змісту і свідчать, що старшинські ради склалися саме з представників цього привілейованого прошарку українського суспільства. Водночас, ретельний перегляд згадок в історичних джерелах про проведення старшинських рад подає досить різнобарвну картину – в одних випадках надаються ситуації, коли на нарадах присутнє доволі вузьке коло старшин, в інших випадках мова йде про залучення до роботи Ради старшин як вищих, так і нижчих рівнів. Так, наявні згадки про скликання рад, на яких були присутні виключно представники генеральної старшини. Зокрема, у жовтні 1657 р. на нараду до командуючого московським військом кн. Ромадановського разом із гетьманом Виговським прибули „обозний Носач та Павло Тетеря, та гетьмана

Івана Виговського брат Данило Виговський, та суддя Самійло, та військовий осавул Ковалевський”.¹

Достатньо часто згадуються ради, в яких разом з генеральною старшиною брали участь і козацькі полковники. Зокрема, у травні 1657 р. Б. Хмельницький наказав усім полковникам „з’явитись на сеймі і учинити раду”.² У квітні 1764 р. Генеральна військова канцелярія, на запитання Теплова про компетенцію полковників, писала: „по статтям же гетманским и обічаям малоросійским случай какогo важного к обществу касающегoся дела они же полковники собираются к гетьману и прививаются с старшиною на совете”.³

Існували також і ради з широким представництвом старшин, у яких брали участь не лише полкова та генеральна старшина, але й сотенна. Зокрема, у 1669 р. у Корсуні гетьман Петро Дорошенко „скликав всю старшину свою і учинив з нею раду”.⁴

Маються і статистичні відомості, які дозволяють встановити склад подібних нарад. Так, наприкінці 1734 р. на засіданні Старшинської ради були присутні: 7 генеральних старшин (підскарбій, 2 генеральних судді, писар, 2 осавули, хорунжий), 3 полковники, 1 наказний полковник, 11 представників полкової старшини та 16 сотників.⁵

Таким чином, навіть побіжний аналіз історичних фактів дає підстави стверджувати, що Старшинська рада була представницьким органом нової соціальної еліти Гетьманщини – козацької старшини.

Наявність таких різнорідних за своїм внутрішнім складом старшинських рад вимагає проведення їх класифікації. Слідуючи за Л. Окіншевичем, більшість дослідників, як правило, наводять тричленну класифікацію,

¹ Шуст Р. Козацька рада чигиринського періоду: почин українського державного парламентаризму. Хроніка 2000. – 1998. – № 23-24. – С. 17.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.. – Т. IX. – Ч. 2. Роки 1654 – 1657. – К. : Наук. думка, – 1997. – С. 735.

³ Слабченко М. С. Малоросійський полк в адміністративному значенні. – Одеса: Технік, 1909. – С. 329-330.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.. – Т. IX. – Ч. 2. Роки 1654 – 1657. – К. : Наук. думка, – 1997. – С. 735.

⁵ Окіншевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.– Мюнхен : Заграва, 1948. – С. 205.

виділяючи:

- 1) Генеральну старшинську раду, до складу якої входили гетьман та генеральна старшина;
- 2) Старшинську раду полковників та генеральної старшини;
- 3) Старшинську раду представників усіх трьох урядів: генерального, полкового та сотенного.^{1 2}

На жаль, наявні дані не дозволяють одностайно відповісти на питання, чим відрізнялася компетенція цих рад. Хоча, якщо взяти до уваги, що проблемні питання аналогічного характеру могли в різних випадках вирішуватися старшинськими радами, то напевно слід говорити, що чітко визначена сфера дії кожної із зазначених старшинських рад була напевно відсутньою. Натомість, можна виділити ряд загальних напрямків роботи усіх без виключення старшинських рад.

Старшинські ради брали під свій контроль зовнішньополітичні зносини української держави – разом із гетьманом Рада приймала іноземних послів, обговорювала їхні пропозиції, надсилала власні делегації тощо. Так, під 1649 р. Самовидець зазначає, що коли приїхав польський уповноважений для переговорів А. Кисіль „зложив Раду гетьман Хмельницький в Переяславлю и там по Рождество Христовом прехал со всеми полковниками и сотниками. Тамже и послове от короля Венгерского были”.³ Про колективний характер рішень, прийнятих у цій сфері, свідчать і дипломатичні документи, які дійшли до теперішнього часу. Вони не лише містять формулювання, які викладені у множині (послани, ухвалили, доручили), а й мають підписи членів старшинської ради, які були присутніми у ході обговорення та укладання цих документів.

Право на участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації було юридично закріплено у ряді нормативно-правових актів.

¹ Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.– Мюнхен : Заграва, 1948. С. - 200

² Ермолаєв В. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). – Х. : Право, 2005. С. - 95

³ Літопис Самовидця. Руїна. – К. : Україна, 1996. – С. 362-363.

Так, у пункті четвертому Конотопських статей (1672) зазначалося, що гетьману забороняється листування та зносини з іноземними монархами „без указу великого государя, його царської величності, і без поради їхньої, старшини”.¹ Згідно зі статтею 19 „Решительных пунктов” (1728), залишаючи за гетьманом лише право на прикордонні зносини, царська адміністрація обумовлювала його реалізацію участю старшин у переговорному процесі – „с общего совета” (як значилося в документі).²

Чільне місце інститут старшинської ради обіймав і під час процедури виборів нових гетьманів. Хоча згідно зі старими козацькими звичаями обрання нового гетьмана і розглядалося як виключна прерогатива Загальної військової ради, однак фактично протягом другої половини XVII ст. Старшинська рада поступово монополізувала не лише право на визначення кандидатур на гетьманську булаву, а й власне право обрання нового гетьмана. За таких умов, рядові козаки були лише свідками, а не активними учасниками, процесу обрання нового гетьмана. Зокрема, у січні 1669 р. прототип ніжинський С. Адамович писав до Москви про те, що до Новгородка з'їхалася старшина трьох полків і обрала гетьманом Д. Многогрішного.³

Таким чином, гетьман опинявся заручником політичних вимог представників козацької старшини, яка завдяки своїм повноваженням контролювала його кроки. У випадку, коли гетьман намагався обмежити контроль з боку Старшинської ради, остання могла порушити питання про позбавлення „непокійного” гетьманської булави. Так, подібна доля очікувала гетьманів Д. Многогрішного (1672) та І. Самойловича (1687).⁴

У цьому контексті слід розглянути питання про ступінь самостійності старшинських рад у здійсненні адміністративно-управлінських функцій. Питання це є доволі неоднозначним, адже в науковій літературі можна

¹ ПСЗРИ. – Т. 1. – СПб. 1830. – № 519.

² ПСЗРИ. – Т. 8. – СПб., 1830. – № 5324.

³ Соловьев В. История России з давних часів. – Т. 11-12: История России, кінець 50-х – середина 70-х рр. XVII ст. Царствования Олексія Михайловича Романова. – М. Голос, 1995. – с 401-402.

⁴ Єрмолаєв В. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). – Х. : Право, 2005. – с 97.

зустріти різні точки зору на проблему. Зокрема, ряд авторів, розглядаючи становище старшинських рад у контексті дослідження політичної діяльності окремих гетьманів, доходять висновку про несамотійний, підлеглий характер цього органу по відношенню до глави української козацької держави. Як правило, вказується, що Старшинська рада була лише „дорадчим органом” при гетьмані та „не відігравала самотійної ролі” в управлінні державою, а гетьман, натомість, зосереджував у своїх руках всю повноту влади.¹ Натомість, інші дослідники говорять про неможливість прийняття тези про „підпорядкованість старшинських рад гетьманській владі”, оскільки історичні реалії беззаперечно спростовують цю тезу. Так, А. Козаченко зазначає: „Б. Хмельницький перетворив раду старшин у дорадчий орган. А прийняті зусиллями старшини Глухівські, Конотопські та Коломацькі статті закріпили за гетьманом і радою старшин загалом рівні повноваження”.² Щоправда, дослідник тут же виокремлює Раду генеральної старшини і визначає її підпорядковане відносно гетьмана становище – „Влада Ради генеральної старшини у значній мірі залежала від гетьмана. За правління Б. Хмельницького, І. Самойловича та І. Мазепи вона виконувала функції дорадчого органу при гетьманові”.³

Як уявляється, говорити про цілковиту залежність старшинських рад від гетьманів немає достатніх підстав. Дійсно, у період правління яскравих та харизматичних гетьманів (Б. Хмельницький, І. Мазепа) старшинські ради опинялися немовби у їхній тіні і тому, напевне, складається враження про їх підпорядкованість. Натомість, коли гетьманська булава потрапляла до менш впливового лідера, старшина, навпаки, набувала самотійної політичної ваги. Це був перманентний процес боротьби між двома ідеологіями, про яку вже говорилося – „спадкового гетьманату” та „аристократичної республіки”.

¹ Єрмолаєв В. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). – Х. : Право, 2005. – 97 с.

² Когут Зенон. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство. Коріння ідентичності. – К. : Критика, 2004. – С.11.

³ Когут Зенон. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство. Коріння ідентичності. – К. : Критика, 2004. – С.12.

Відсутність чітко розмежованих повноважень між двома органами створювало можливість для постійного їх перегляду за наявності відповідних умов. Дедалі частіше перемога у цій боротьбі залишалася за старшиною. Як уже зазначалося, вона зуміла частково перебрати на себе контроль за процедурою висунення кандидатур на гетьманську булаву з подальшим їх обранням. Обмеження гетьманської влади на користь старшин було зазначено у ряді україно-московських договорів, укладених у другій половині XVII ст. Зокрема, угодою 1672 р. обмежувалося право гетьмана на самовільне зняття з посад представників козацької старшини.¹ Та й самі гетьмани, як правило, визнавали у цей час свою залежність від старшинських рад. Той же І. Виговський, виступаючи на Корсунській раді у жовтні 1657 р. заявив, що на відміну від Б. Хмельницького „без вашого войскового совету никаких дел делать не буду”.² Інший відомий український гетьман П. Дорошенко в листі до царя зазначав: „без поволення старшини і без ради військової”, вирішувати не може, „хоча при мені є влада гетьманська”.³

Аналогічно складалася ситуація і у відносинах Старшинської ради з Генеральною Військовою радою. Визнаючи її більш вищий формальний статус, про який часто йдеться у спеціальних дослідженнях, слід підкреслити, що фактичне владне співвідношення між Генеральною та Старшинською радою було зовсім іншим. Історичні факти свідчать, що старшинські ради дедалі активніше ведучи самостійну політичну гру, починають поступово усувати широкий загал з політичної арени і перетворюють Загальні ради з органу, що власноруч приймає рішення, на орган, що просто затверджує вже прийняті рішення. Орієнтація на ігнорування ролі Генеральної ради практично із самого початку функціонування цієї інституції проявилася у практиці попередніх засідань старшинських рад, які виносили на затвердження вже

¹ Про заснування між Російською імперією та Оттоманскою Портою кордонів певним комісарам генерал-лейтенанту князю Репніну з боку Азова та Кубані, а тасмному раднику та київському губернатору Неплюєву від річки Буга до Дніпра та від Дніпра до Міюса та про відрядження Слобідських полків старшин та козаків, які знають тамтешні положення. - ЦДІАУК. - Ф. 54.

- Оп. 3. - Спр. 7973. - 472 арк.

² Смолій В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст. : проблема державотворення. – Київ, 1993. – 27 с.

³ Акты ЮЗР. – Т. 8. (1668 – 1669; 1648 – 1657). – СПб. : Тип. В. В. Пратца, 1875. – 400 столб. +23 с. С. 184

готову формулу. Так, під час роботи уже скликаної Глухівської ради 3 березня 1669 р., коли статті було прочитано для усієї Ради, гетьман і вся старшина стали наполягати на обговоренні статей та винесенні рішення з приводу їх змісту, виключно у колі старшин: „...Вони ті статті у себе вичитають, і поговоривши між собою у нього, гетьмана на дворі, котрі статті їм видадуться неприйнятними, і вони про ті статті виписавши, учнуть великому государю... бити чолом і подадуть чолобиття своє, написавши на письмі”.¹

Крім безпосереднього впливу на процес заміщення вищої керівної посади в державі, Старшинська рада активно втручалася в проведення кадрової політики, визначаючи кандидатів на заміщення вакантних посад в державному апараті та звільняючи старшин від виконання їх посадових обов’язків. Так, І. Брюховецький повідомляв цареві, що на посаді ніжинського полковника „выбрали со всею старшиною Артема Мартынова”, старшинська рада, яка зібралася у 1687 р. в наметі російського князя Голіцина обрала частину полковників та генеральних старшин.² Оскільки подібні заходи суттєво обмежували владу гетьмана, то російська влада не лише не заперечувала проти цього, а навпаки надавала старшинам всіляку підтримку. У розпорядженні, наданому царем Петром I полковнику Ізмайлову, зазначалося: щоб він слідкував за тим, аби гетьман обирав на уряди полковників і генеральну старшину с „общего со всеми совету”.³

До компетенції Старшинської ради належало також вирішення різноманітних адміністративних, фінансових, земельних та інших питань, які розглядалися на найвищому рівні. Зокрема, у дослідженні Л. Окіншевича, який розглянув основні напрямки діяльності старшинської ради, визначено, що на засіданні старшина розглядала такі питання, як: встановлення нових податків та зміна старих, надавання земельних маєтків, видання адміністративних розпоряджень тощо. Загалом, із його висновками

¹ Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. – Ч. 2. Рада старшини. – К. : Друк. ВУАН, 1930. – С. 352

² Лазаревський О. Нотатки про Мазепу / О. Лазаревський // Київська старовина. - 1898. - Т. XLII. - № 3. – С. 481

³ Джерела Малоросійської історії, зібрані Д. Н. Бантиш-Каменським та видані О. Бодянським. – Ч. II. 1691 - 1722. - М.: Вид. ун-ту, 1859. – С. 229

погоджуються й інші вчені, які вдавалися до аналізу політичного устрою Гетьманщини.¹ Рішення, прийняті Старшинською радою мали характер загальнообов'язкових і не могли порушуватися ніким, навіть самим гетьманом. „Що прийнято з узгодженого із всією старшиною схвалення, – писав Б. Хмельницький у березні 1656 р. до коронного гетьмана С. Потоцького, – то цього нам не можна порушувати приватним чином”.²

Таким чином, широка компетенція старшинських рад визначала їх впливову роль у регулюванні суспільних відносин у країні, що дозволяло козацькій старшині здійснювати контроль за усіма сферами державного життя.

Важливу роль у системі організації політичної влади Гетьманщини належала генеральній старшині. Вони були обов'язковими учасниками старшинських нарад, виконавцями постанов гетьмана та Старшинської ради, а також найближчими радниками гетьмана, утворюючи при ньому дорадчий орган – Раду генеральної старшини, на яку покладалося завдання здійснювати оперативне управління країною. Функції колегії генеральної старшини як своєрідного дорадчого органу при гетьмані закріплювалися традиціями української держави, а також фіксувалися в українсько-московських угодах другої половини XVII ст. та Конституції 1710 р., де була, зокрема, і така норма: „если бы зась, опрочь тех вышгеченных, до Енеральной Рады назначеных терминов, притрафлялися якие публичные sprawy, скорого управления, отпреставления и отправления требующие, tedy Ясновельможный пан Гетьман моцен и волен будет, з обрадою Енеральной Старшины, таковы дела с повагою своею Гетианскою управляти и отпраовати”.³

На жаль, обсяги роботи не дозволяють детально зупинитися на функціях та повноваженнях кожного з генеральних старшин: генерального писаря, генерального судді, генерального обозного, генерального осавула тощо. Для

¹ Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. – Ч. 2. Рада старшини. – К. : Друк. ВУАН, 1930. – С. 4

² Смолій В. Українська національна революція середини XVII ст. – Київ, 1999. – С. 16.

³ Джерела Малоросійської історії, зібрані Д. Н. Бантиш-Каменським та видані О. Бодянським. – Ч. II. 1691 - 1722. - М.: Вид. ун-ту, 1859. – С. 249

піднятої проблеми, у даному випадку, більш важливим є загальний характер владних повноважень генеральної старшини та її ролі в державному механізмі. А щодо цього, то більшість дослідників висловлюють одностайну думку, про те, що генеральна старшина обіймала вищі адміністративні посади в державі та за її участю здійснювалося управління країною. Так, В. Горобець, говорячи про генеральну старшину зазначає, що вона становила „верхівку адміністративного апарату і раду при гетьмані”, а орган до складу якого вона входила – Генеральна Військова канцелярія, визначає: „Вищим військово-адміністративним козацько-старшинським органом”.¹ На думку В. Дядиченка, генеральна старшина „відіграла важливу роль в адміністративно-політичному устрої Лівобережної України і являла собою верхівку адміністративного апарату країни та складала раду при гетьмані”.² Тож, де-факто, генеральна старшина становила кістяк нового центрального управлінського апарату, який утворився з початком Національно-визвольної війни та достатньо швидко перебрав на себе функції уряду Гетьманщини.

Таким чином, наведені факти дають підстави говорити, що в другій половині XVII – на початку XVIII ст. козацька старшина цілковито домінувала в центральних органах влади Гетьманщини і перебрала на себе значну частину владних повноважень по управлінню країною. Занепад Генеральної військової ради та збільшення засобів впливу на гетьманську владу дозволили старшині бути новою політичною елітою країни, яка у загальному вигляді визначала курс соціально-економічного та політичного розвитку козацької держави.

Аналогічні процеси відбувалися й на регіональному рівні, де поступово відбувається монополізація влади козацькою старшиною. Адміністративний поділ Української козацької держави дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів. Відповідно, на місцях складалися такі територіальні одиниці, як полки і сотні, управління

¹ Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. док-тів: АН України. Ін-т української археографії та інш. Упоряд., –К.: Наукова думка, 1993. – 392 с. (Пам’ятки політичної та правової культури України).- С. 6

² Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.– К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – С. 172

якими здійснювалося місцевими органами влади. Загалом, їхня структура була аналогічною структурі центральних органів влади. Тут був одноосібний начальник (полковник або сотник), тут були представницькі органи, що репрезентували інтереси усього козацького загалу (полкові та сотенні ради), тут були уряди та канцелярії (полкові і сотенні), які здійснювали поточне управління територією.

Зважаючи на вимоги щодо максимального обсягу цієї роботи, не варто докладно зупинятися на аналізі історії та повноваженнях кожного з управлінських органів, але варто відзначити лише загальні тенденції у їх розвитку та визначити ступінь задіяності козацької старшини у виконанні адміністративно-управлінських функцій на місцях.

Центральною фігурою в системі управління полком традиційно були полковники, прерогативи яких охоплювали широке коло адміністративних, фінансових, земельних питань тощо. На сотенному рівні аналогічні розпорядчі функції здійснювалися сотником.

Формально, як полковник, так і сотник мали подвійну систему підпорядкування – з одного боку вони залежали від козацької ради, яка обирала їх, з іншого – від гетьманів, що виступали в ролі їх, як військових, так і цивільних начальників. Однак, фактично протягом усього досліджуваного періоду, на регіональному рівні відбувається боротьба за зменшення цієї залежності.

Щонайперше, полковники та сотники намагалися позбутися підконтрольності місцевим козацьким радам, оскільки подібна залежність робила їх становище складним та непевним. У першу чергу, мова йшла про обмеження чи скасування традиційної виборної системи місцевих керівників, яка надавала можливість козацькому загалу впливати на персональний склад полкових та сотенних начальників. Оскільки у попередньому розділі уже порушувалося означене питання, то зараз, напевно, було б недоцільно знову детально розглядати його. Нагадаємо лише, що отримані в процесі дослідження результати проблеми еволюції шляхів формування кадрового

складу козацької старшини свідчать про занепад наприкінці XVII – на початку XVIII ст. традицій виборності полкової та сотенної старшини рядовими козаками. Випадки, коли відбувається пряме призначення або зняття „з гори”, стають нормою того часу, натомість козацькі ради перетворюються на простих фіксаторів подій. Про це, наприклад, красномовно свідчить гетьманський універсал про поставлення С. Корсуна на посаду лубенського полкового хорунжого: „Поневаж с общего согласия старшого и меньшого товариства и посполства полку Лубенского за ведомом пана полковника тамошнего вольніми голосами”.¹

Одночасно, полковники та сотники намагалися зменшити контроль над собою збоку гетьмана. Так, у договірних статтях 1659 р. зазначалося, що гетьман самоправно не міг змістити будь-кого з полковників, а мусив засудити їх на Генеральній раді. Згідно з Конотопськими статтями (1672) гетьман взагалі позбавлявся права знімати з посад полковників. У разі, якщо гетьман намагався відновити свою владу, або ж збільшити її, полковники та сотники намагалися виробити механізми протидії подібним зазіханням. Яскравим проявом подібної поведінки була ситуація, що виникла у ході виборів Я. Сомка. Як тільки обраний гетьман запропонував неслухняних гетьманським розпорядженням „карати горлом ... не відписуючись до царя”, чернігівський полковник О. Силич одразу ж висунув контрпропозицію – щоб „полковники і сотники і все Запорозьке військо, побачивши у тебе гетьмана яку нестійкість чи неправду” могли б „з’їхавшись так же і тебе гетьмана Якима Сомка карати горлом, не відписуючись до царя”. Претендентові довелося погодитися з пропозицією.²

Зменшуючи залежність від органів центральної влади, полковники та сотники, натомість, прагнули до розширення владних повноважень, які й без того були надзвичайно вагомими. Так, до компетенції полковників і сотників

¹ Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т. 2. – К. : Тип. Г. Л. Франкевича, 1910. – (2), (VI), - С. 470.

² Статейний список М. Батюшкова про відрядження на раду в Козелець. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 15576. – арк. 20.

належали: організація роботи полкового (сотенного) уряду, затвердження його рішень, видання універсалів, наказів чи інших підзаконних актів, розпорядження земельним фондом та надання у користування господарських споруд – млинів, маєтків тощо. Окрім традиційних функцій, які здавна належали до їх відання, на початку XVIII ст. до них додається ще ряд прав у сфері місцевого управління – виконання нотаріальних дій (посвідчення дарчих, купчих, боргових розписок), регулювання відносин між козаками та залежними від них селянами, встановлення додаткових податків та зборів тощо. Поступово, полковники та сотники зуміли підпорядкувати собі не лише козацьку громаду, а й почали активно втручатися у відносини між представниками інших прошарків населення, прагнучи до встановлення своєї влади над ними. В окремих розвідках, які присвячені адміністративно-територіальному устрою Гетьманщини та моделі її управлінської системи, можна зустріти твердження, що влада полковників та сотників поширювалася виключно на вихідців із козацької верстви, а, натомість, представники селянства, міщанства не були їм підпорядковані. Зокрема, М. Слабченко зазначав у своїй праці, що: „власть сотенной старшины, распостранялась собственно только на казаков живущих в местечках и селах куренями, остального населения сотник не мог касаться”.¹ Проте, з такою точкою зору важко погодитися, оскільки наявні джерела дозволяють зробити цілком протилежний висновок. Вони свідчать про те, що полковники і сотники на місцях підпорядковували собі не лише козаків, а й селян та міщан, і залежність ця з кожним роком ставала дедалі більшою. Так, 12 листопада 1678 р. стародубський полковник Григорій Карпович, затверджуючи Терентія Ширая сотником заваблянським, писав йому: „хочем и приказуем пильно абы его все товариство, старшее и меньшее, так уряды местные и все посполитые люди во всем до чинення порядку належитого, яко власному утверждению вам сотнику от нас, отдавали послушенство и звиклую

¹ Слабченко М. С. Малоросійський полк в адміністративному значенні. – Одеса: Технік, 1909. – С. 332.

ему чинили повинність”.¹ Досить відомою є історія з чернігівським полковником Григорієм Самойловичем, який заборонив міщанам Чернігова вивішувати у місті російський герб.²

Таким чином, наведені факти свідчать, що на місцях полковники та сотники значно збільшили свої владні повноваження та поширили свою владу не лише виключно на осіб, які належали до козачої верстви, а й на посполитих та міщан. Тому не можна погодитися з наявною в наукових дослідженнях тезою про „незмінність” чи „стабільність” обсягів прав, якими були наділені керівники полків та сотень. Так, М. Слабченко, досліджуючи правовий статус полковників, дійшов досить сумнівного, з точки зору автора роботи, висновку, про те, що: „за полковниками были признаны только военные функции, во всем остальном, все оставалось в таком же положении, как и было до Хмельницкого”.³ Подібний висновок не узгоджується з наявною на сьогодні інформацією, яка переконливо свідчить про існуючу протягом більшої частини періоду, що досліджується, тенденції до зростання обсягів полковничої влади.

Проте, не варто розглядати владу полковників та сотників як необмежену. У першу чергу, вони продовжували зберігати сильну залежність від гетьмана та центральних органів влади, а пізніше, ще й від представників царського уряду. Крім того, приймаючи рішення з питань, що були віднесені до їх компетенції, полковники та сотники зобов'язані були узгодити ці рішення з місцевою старшиною. Цього, наприклад, вимагав 15 липня 1728 р. від наказного лубенського полковника Д. Апостол: „...Щоб згаданий Наказний Полковник Лубенський жодних справ без присутності і згоди полкової старшини, також листів без підпису тієї старшини за однією своєю рукою не відправляв... по тому правлінню були б присутні і на листах підписувалися б

¹ Василенко М. З Історії устрою Гетьманщини. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Рік XXI. – Т. CVIII. – 1912. – Кн. 2. – С. 106.

² Чолобитна від усього війська малоросійського, про донос на гетьмана Самуйловича в його зраді та вчинках // Рігельман О. Літописна розповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К.: Лібідь, 1994. - С. 485

³ Слабченко М. С. Малоросійський полк в адміністративному значенні. – Одеса: Технік, 1909. – С. 183.

і всіляку в управлінні справу відали полкова старшина спільно з ним паном Мартосом”.¹

Подібна практика відносин на рівні полку та сотні була цілком логічною для того часу, адже політична сила окремого полковника чи сотника визначалася здатністю організувати підтримку та реалізацію того чи іншого рішення центральних інституцій козаками та всім населенням полку чи сотні, що ставило його в залежність від найбільш впливових представників місцевої еліти, яку представляли старшинські родини. Звичайно, траплялися випадки, коли полковник чи сотник, використовуючи надану йому владу, прагнули усунути старшин від апарату управління, як це зробив, наприклад, полковник Милорадович, замінивши місцеву старшину власними слугами, за допомогою яких здійснював управління полком.² Щоправда, як уявляється, подібні випадки не були звичайним (ординарним) явищем у політичному житті Гетьманщини, а являли собою скоріше виключення із загального правила. Натомість, полкова та сотенна старшина зберігала за собою можливість впливати на політичне та економічне життя краю. Робилося це через офіційні інституції, які легально функціонували в межах полків та сотень і були наділені владними повноваженнями. У першу чергу, мова йде про старшинські ради (полкові та сотенні), яким належало право вирішення різноманітних адміністративно-фінансових та господарських справ, провадження кадрової політики тощо. Зокрема, Старшинська рада Стародубського полку в 1672 р. приймала рішення щодо запровадження оренд на території полку і водночас це ж питання було винесено на розгляд старшин Шертаківської сотні цього ж полку.³ Влада старшин реалізовувалася також через сотенні та полкові уряди, які вони обіймали, та канцелярії, що були місцевими виконавчо-розпорядчими органами.

Як свідчать історичні джерела, коло питань, віднесених до їх компетенції

¹ Матеріали для вітчизняної історії / Вид. М. Судієнко: в 2 т. - Т. 1. - К.: В універс. тип., 1853. С - 84

² Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.– К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – С. 219

³ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.– К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – С. 219

було надзвичайно різноманітним і торкалося майже всіх сторін життя населення: земельні питання, охорона порядку, збір податків, ведення документації тощо.

Як це було характерно і для центральних органів, у розвитку місцевої системи управління протягом кінця XVII – XVIII ст.ст. виявлялася стійка тенденція до розширення участі козацької старшини в управлінні полком та сотнею. Зокрема, старшинські ради поступово витісняють на задній план полкові та сотенні козацькі ради, які, за висновками дослідників, перестають у цей період мати самостійне значення.¹ Прерогативою полкового управління стали й адміністративно-поліційні функції, які раніше виконували міські урядовці – бурмістри та війти. Останні, до кінця XVII ст., відали справами громадської безпеки, народної освіти, обездолених осіб тощо. З роками, правляча козацька старшина прибрала до своїх рук поліцейські справи, покладаючи на полкові канцелярії обов'язки поліцейських установ. Рішення останніх були обов'язковими для магістратів і ратуш. Крім того, діяльність міських цехів також знаходилася під контролем старшини, оскільки полковники затверджували цехові правила своїми печатками. Загалом, за висновками дослідників, в архівах України на сьогоднішній день зберігається чимало документів, які переконливо свідчать про спроби полковників підпорядкувати своїй владі всі або хоча б деякі цехи, змусити ремісників виконувати повинності на старшину, а також взяття нею ремісників під свою протекцію.

Із розвитком торгових відносин, полкові та сотенні канцелярії почали здійснювати регулювання внутрішньої торгівлі: визначали місце та час проведення ярмарку, відали спорудженням гостинних дворів та складських приміщень, стежили за проведенням торгівлі та дотриманням купцями її правил тощо. Почала втручатися старшина і у суто релігійні справи, зокрема у вибори священиків. Так, з 1734 р. з відома і за згодою гетьмана Д. Апостола не

¹ Єрмолаєв В., Козаченко А. Органи влади і управління Української держави – Харків: Право, 2002. – С. 66

лише священники, а й диякони могли займати посади лише „по свідельствам от полковников” і зобов’язувалися виконувати повинності.¹

Із поширенням феодальних відносин полкова та сотенна старшина була наділена також рядом важливих повноважень, необхідних для забезпечення охорони і зміцнення „нового” типу суспільних відносин. Зокрема, місцеві урядовці уважно стежили за належним виконанням селянами своїх повинностей, могли за допомогою примусу змусити підвладне населення платити чи відробляти повинності на користь пана, повертати втікачів до їх господарів тощо. Зокрема, в універсалі Скоропадського у листопаді 1721 р. сотникам і сотенній старшині Стародубського полку наказувалося усіх селян, які переходили з полку до полку, із сотні до сотні, від одного власника до іншого, затримувати і повертати на попереднє місце проживання, відбираючи при цьому їхнє майно.²

Таким чином, проведений аналіз місця та ролі старшини в системі розпорядчих та виконавчих державних органів дозволяє зробити висновок, що протягом другої половини XVII – XVIII ст. відбувається поступова монополізація державної влади представниками козацької старшини. До органів, які традиційно формувалися з представників цього прошарку, переходить значна частина владних повноважень в адміністративно-управлінській, господарській, фінансовій сферах. Вони розширюють свою компетенцію і починають регулювати відносини, що виникали не лише між представниками козацького стану, а й з представниками інших суспільних прошарків – міщан, селян, духовенства. У зв’язку з занепадом козацьких рад та послабленням влади гетьмана, старшина отримує також більшу самостійність у прийнятті владних рішень та втіленні їх у життя.

Звісно, що козацька старшина здійснювала свою діяльність не лише у напрямку реалізації адміністративно-управлінських функцій в державі.

¹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – С. 187.

² Джерела Малоросійської історії, зібрані Д. Н. Бантиш-Каменським та видані О. Бодяньським. – Ч. II. 1691 - 1722. - М.: Вид. ун-ту, 1859. – С. 305.

В процесі монополізації влади в державі, старшина також перебирає на себе виконання судових функцій.

Основним прагненням нової еліти було, з одного боку, збереження національної системи судочинства від впливу інших країн, а з іншого – розширення своєї участі у діяльності судових установ.

Реалізація першого завдання простежується вже під час укладання основних міждержавних угод між московським царем та українським гетьманом. Характерно, що першим пунктом проекту угоди, привезеної до Москви посольством на чолі із Самійлом Богдановичем-Зарудним та Павлом Тетерею, стояло питання про збереження за старшиною основних важелів влади, здобутих у ході війни. Так, у пропозиціях містилося застереження про недопущення царських воєвод до судочинства. Очевидно, Б. Хмельницький передбачав, що московські воєводи могли створювати серйозну конкуренцію місцевій владі в результаті реалізації Переяславської угоди. До речі, перший пункт козацьких вимог і після редагування в Посольському приказі не зазнав серйозних змін. У царській жалуваній грамоті від 27 березня 1654 р. зазначалося: „И мы, великий государь, наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмельницкого, гетмана войска запорожского й все наше царского величества войско запорожское пожаловали... а наше царское величество бояре й воеводы в те их войсковые суды вступати не будут”.¹

Прагнення старшини до збереження сформованої в роки війни судової системи Гетьманщини не повинно викликати подиву, адже саме вона відповідала їх інтересам, оскільки персональний склад установ, які здійснювали судові функції, складався саме з вихідців з старшинського прошарку.

Так, серед центральних органів влади, право на розгляд справ та винесення вироків мав Генеральний військовий суд, який складався спочатку з трьох, а пізніше – з двох генеральних суддів, і розглядав будь-які цивільні та

¹ Документи Б. Хмельницького (1648–1657). Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 578.

кримінальні справи та апеляції на рішення нижчих судів. Крім того, в історичних джерелах зустрічаються згадки і про відправлення судочинства іншим колегіальним старшинським органам – Старшинською радою. Так, у листопаді 1673 р. гетьман Самойлович писав до Москви про затримання ним С. Куницького, що він хоче щоб „его пусть судят со всей старшиной войсковою”.¹ У червні 1751 р. гетьман Розумовський доручає розглянути справу по обвинуваченню у хабарництві генерального писаря Андрія Безбородька – генеральній старшині та полковникам, які прибули до Глухова. Слід зазначити, що це не могло бути засідання Генерального військового суду, про що може свідчити щоденниковий запис Якова Марковича, в якому підкреслюється, що суд „отправлен старшиною генеральною та полковниками”.² У джерелах можна зустріти ще багато подібних прикладів, які свідчили про наявність судових функцій у цього органу. В окремих дослідженнях деякі автори навіть виділяють його в системі судових органів Гетьманщині на рівні Генерального військового суду. Зокрема, О. Лазаревський пише про „суд старшини”, який функціонував паралельно з Генеральним судом; про „суд Ради генеральної старшини”, як складовий елемент вищих судових органів Гетьманщини пишуть у своїх дисертаційних роботах О. Биркович, Л. Гамбург та ін.^{3 4}

На місцях судочинство також перебувало під контролем представників старшинського прошарку. Гетьман передавав судову владу полковникам та сотникам, здійснюючи лише контроль за козацьким судочинством. Так, в універсалі Богдана Хмельницького від 29 грудня 1648 р. зазначалося: „Чого всего полковникове, а де не мається полковников, сотникове й атаманове поблиские, кому бы сей наш универсал указанным был, перестерегать будут, й то все судове без жадного миласердия на горле, до мене не отсилаючи,

¹ Акти ЮЗР. – Т. 11. (1672 – 1674; прибавл. 1657). – СПб. : Тип. М. Еттингера, 1879. – 820 столб. +18 с. – С. 335.

² Лазаревський О. Генеральний писарь А. Безбородко (до портрету). Київська старовина. – 1890. – Т. XLI. – № 1. – С. 135-143.

³ Барвінський В. Нариси з історії суспільного побуту старої Малоросії України. - 1907. - № 2-3. - С. 347-368.

⁴ Гамбург Л. С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Харків, 2000. – 18 с.

карати мають”.¹ У свою чергу, полковники та сотники могли делегувати свою судову владу в межах підконтрольної їм території будь-якому своєму урядовцеві. Постійних судових органів на рівні полку чи сотні спочатку не було – вони з’являються пізніше, приблизно в 50-х – 60-х рр. XVII ст., у формі уряду полкових суддів. У науковій літературі питання часу виникнення цього інституту залишається дискусійним. Зокрема, М. Слабченко стверджує, що „судья сделался не случайным учреждением, а непременно” від часів гетьманів Многогрішного та Самойловича.² Водночас, М. Василенко відстоює думку, що „уряд полкового судді існував ще з самого початку Гетьманщини”.³ Наявні матеріали дозволяють більш переконливою визнати позицію М. Василенка, оскільки згадки про інститут полкового судді зустрічаються, починаючи з середини 50-х рр. XVII ст. Так, у документі 1656 р., який було наведено в роботі О. Лазаревського, згадується: „Самойло Сухопаренко, судья полку Нежинского”.⁴ Водночас, протягом тривалого часу правовий статус цих суддів залишався недостатньо чітко визначеним і остаточне юридичне оформлення уряд полкового судді отримав десь на початку XVIII ст.

Полкова та сотенна старшина брала активну участь у здійсненні судочинства, оскільки її постійно залучали до відправлення судових функцій. Описуючи картину соціально-політичного устрою Гетьманщини, відомий дослідник В. Мякотін зазначав: „Судил в полковом суде или сам полковник, единолично или с участием некоторых лиц из полковой старшины, судили, по поручению полковника, и другие члены полковой старшины ... Нередко, когда в той или иной сотне требовалось разобрать более или менее серьезное дело, в нее являлся „высланный” или „сосланный от пана полковника” член полковой старшины и ... сообщал с местной сотенной или городской

¹ Документи Б. Хмельницького (1648–1657). Упоряд. І. Крип’якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 149.

² Слабченко М. Є. Малоросійський полк в адміністративному значенні. – Одеса: Технік, 1909. – С. 296.

³ Василенко М. З Історії устрою Гетьманщини. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Рік XXI. – Т. CVIII. – 1912. – Кн. 2. – С. 109.

⁴ Лазаревський О. Суди старої Малоросії. Київська старовина. - 1898. - № 7-8. - С. 99.

старшиною, творил суд”.¹ Загалом, можна погодитися з оцінкою вченим ролі козацької старшини в судових установах, оскільки наявні документальні свідчення підтверджують його позицію. Зокрема, в універсалі гетьмана Полуботка від 1722 р. вказувалося на необхідність залучення козацької старшини до процесу судочинства – „суди не самому судьи, але обще з старшиною полковою”.² Цікавий документ зберігався і в архіві А. Чепи. Це, так би мовити, інструкція полковим та сотенним судам, де вказується порядок проведення судового процесу. У ньому, зокрема, зазначено: „В суде полковом надлежит быть беспременно судье и при нем писарю полковому, а с ним же в онном суде заседать полковой старшине – обозному, осаулам, хоружим” ... „и в приключаящихся криминальных или иных значных, подлежных полковому суду, справах должен сам полковник со всею купно старшиною присутствовать и вершения sprawy учиня, со старшиною согласно подписыватся”.³

Про участь старшин у вирішенні суперечок між населенням згадується і в матеріалах діловодства: декретах, скаргах, апеляціях тощо. Так, суперечка максаковських ченців із мешканцями села Мени у 1689 р. вирішувалася за участю „Ивана Гордацкого, бывшего обозного, та Абакума Тарасовича, осаула полку нижинського”, а спір щодо земельного наділу належного бунчуковому товаришу Іскрицькому розглядали полковник Тургенєв, сотник Ліневич та полковий старшина Кузьма Зотов.^{4 5}

Із часом, старшина не лише опанувала систему козацького судочинства, а й почала втручатися в роботу інших судів – ратушних, городових та магістратських. На цей факт вперше звернув увагу О. Лазаревський, який у дослідженні Стародубського полку зазначив, що: „Малороссийские

¹ М'якотін В. Нариси соціальної історії України у XVII–XVIII ст. : у 3 т. / В. М'якотін. - Прага, 1924. - Т. 1. – С. 102

² Слабченко М. Господарство Гетьманщини в XVII – XVIII ст. – Одеса, 1923. – С. 9.

³ Стороженко О. Нотатка до знання належна про малоросійський полковий і сотний суд. Київська старовина. - 1893.- Т. XL. - № 3. - С. 538.

⁴ Лазаревський О. Акти з історії землеволодіння в Малоросії: 1630 - 1690 рр. Читання в історичному суспільстві Нестора-літописця. - 1890. - Т. 4. - С. 115-116.

⁵ Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. – Львів, 1994. – С. 27.

полковники с первых же времен своего существования присвоили себе такую власть, при которой магистратское самоуправление было бы немыслимым. Так, мы видим, что полковники прежде всего наложили свою руку на магистратский суд”.¹ Те саме стосується і сотників у тих містах, де не було резиденції полковника, оскільки вони були навіть більш послідовні в обмеженні прав міст на самоврядування та намагалися контролювати діяльність міських судів. Цей процес, загалом, можна відстежити ще з другої половини XVII ст. Почався він з участі сотників та полковників у міських ратушних та магистратських судах. Вже із 60-х рр. XVII ст. старшина брала участь у засіданнях магистратських судів і їх присутність там не була простою формальністю. На це, у першу чергу, вказує зміна в оформленні судової документації – прізвища старшин починають виноситися на перше місце у списку особистого складу суду, а у судових рішеннях вказується, що розгляд справ проводився за згодою сотника або полковника. Так, у протоколах Стародубського магистратського суду за відсутності на судовому засіданні полковника, вказувалося, що справа розглядається „за ведомом и злеценом” або „за ведомом и позволением его милости пана полковника”.² На цьому, однак, процес обмеження старшиною міського судочинства не завершився. За висновками дослідників до кінця XVII ст. у багатьох українських містах відбувається об’єднання міських та полкових судів. Так, Я. Падох зазначає із цього приводу, що хоча „номінально і існували окремо суди козацькі і міщанські, але функціонально вони репрезентували одне і теж саме судочинство”.³ В результаті цього об’єднання козацька старшина поступово витісняє із сфери судочинства міщан, і, натомість, одноосібно проводить розгляд справ у суді. Типова ситуація склалася в 30-х рр. XVIII ст. у м. Батурині, де, як свідчить у своїй скарзі місцевий отаман

¹Лазаревський О. Опис старої Малоросії. - К.: тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1888. - Т. 1: полк Стародубський - 16, 470, 30 с.

²Модзалевський В. Відривки із Стародубської місцевої книги за 1664–1673 гг. Праці Чернігівської губернської вченої архівної комісії. - Чернігів, 1911. - Вип. 8. - С. 77.

³Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. - Львів, 1994. - С. 27.

Ф. Прийма, „сотник Стожко судить людей не в ратуше, а в доме своем, тайно, без нашего ведома”.¹

Таким чином, усе вищезазначене дозволяє говорити, що протягом другої половини XVII – XVIII ст., до рук урядової козацької старшини переходить не лише адміністративно-управлінська, а й судова влада в державі.

Наостанку слід згадати про військову функцію української козацької старшини, оскільки характерною рисою того часу було поєднання в одних руках як цивільної, так і військової влади. Загалом, в історико-юридичній науці традиційно сформувався погляд на козацьку старшину як на військово-службовий прошарок, тобто соціальну категорію, соціально-правовий статус якої був тісно пов'язаний з виконанням військових обов'язків. Хоча, слід зазначити, що траплялися випадки, коли вихідці із старшинських родин, посідаючи тривалий час полкові та сотенні уряди, могли взагалі не брати участі у бойових діях. Типовим прикладом у цьому відношенні є ситуація з бубнівським сотником І. Максимовичем, який протягом 16 років здійснював керівництво сотнею, але жодного разу не взяв участі у бойових діях.² Проте, подібне явище не набуло значного поширення і загалом представники старшинського прошарку брали активну участь у військових кампаніях.

Під час ведення бойових дій, здійснення військових походів, відбиття нападу ворогів козацька старшина в обов'язковому порядку залучалася до командування військовими підрозділами. Причому, участь у таких походах брали не лише полковники та сотники, а й ті старшини, посадові функції яких, на перший погляд, належали до суто цивільної, мирної, сфери. Архівні матеріали відзначають активну участь у військових кампаніях полкових суддів та писарів. Так, у Кримський (1735) похід Гадяцький полк повів полковий суддя М. Штишевський через те, що жодного з полкових старшин не було у

¹ Лазаревський О. Опис старої Малоросії. - К.: тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1893. – Т. 2 : полк Ніжинський = 4, 521, С. – 250..

² Максимович М. Бубнівська сотня. З історії козацтва Золотоніського краю. Хроніка 2000. – 2002. – № 45-46. – С. 218-263.

розпорядженні полкової канцелярії.¹ У 1738 р. ніжинський писар І. Кужич отримав наказ про участь у Кримському поході й лише зважаючи на обставини, мусив залишитися при полку.²

Залучалася старшина і до регулярної охорони кордонів Гетьманщини. Наприклад, переяславський полковник М. Богданов у 1736 р. був відправлений на південний кордон на чолі загону в 2000 шабель³, а у 1737 р. Генеральна військова канцелярія призначила командиром козацького загону на кордоні писаря охочекомонного полку Ф. Левенця.⁴ Восени 1735 р. чернігівський обозний П. Сандурський та прилуцький осавул М. Мовчан повели відповідно 630 та 580 вояків до Української лінії.^{5 6}

Очолювала старшина і фортифікаційні команди, завданням яких було будівництво оборонних споруд на кордонах української держави. Зокрема, існують відомості про осавулів, що очолювали двотисячні робочі команди з козаків усіх полків, які вирушали до Азову з метою укріплення його позицій.⁷

8

На старшин покладалося й виконання інших різноманітних завдань, що виникали у ході бойових операцій: формування резервів, конвоювання полонених та обозів, охорона шляхів сполучень, виконання інтендантських завдань тощо. Джерела подають дані про загони на чолі із старшинами, які були сформовані для виконання подібних доручень. Зокрема, гадяцький осавул О. Бугаєвський та його лубенський колега С. Корсун керували караулами навколо похідного табору, а один із лубенських старшин вів

¹ Ведомости полку Гадяцкого о старшине и козаках, кто в первом польском был, кто во втором находится, и кто на линии состоит. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 5107. – 20 арк.

² По доношению писаря Нежинского Кужича о невыступлении ему в поход. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6634. – 7 арк.

³ Про відправлення на форпости до Києва 1000 козаків та до Кременчука 2000. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5340. – 34 арк., арк. 4

⁴ Донесення військового канцеляриста Йосипа Максимовича про команди на лінії. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 6757. – 5 арк., арк. 2-3

⁵ Відомості полку Гадяцького про старшину та козаків, хто в першому польському був, хто в другому перебуває, і хто на лінії перебуває. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 5107. – 20 арк., арк. 28

⁶ Про висилку з Чернігівського та Стародубського полків до лінії до фортеці св. Анни козаків та значкових товаришів. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5187. – 112 арк., арк. 13, 31

⁷ Донесення полковника Стародубського Радищева про відправлення козаків до Азова. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 5335. – 4 арк., арк. 2.

⁸ Про вчинення асауле полковому Миргородському відомості, у якому числі який полк при Азові перебував і яку службу ніс і про надсилання в Генеральну військова канцелярію. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5378. – 10 арк., арк. 5

500 козаків для конвоювання понтонів.¹ Переяславський хорунжий Д. Прохорович діяв у відриві від інших військ, забезпечуючи охорону обозів з провіантом.²

Таким чином, проведений аналіз місця та ролі старшини у політичній системі Гетьманщини дозволяє говорити, що протягом другої половини XVII – XVIII ст. відбувається поступова монополізація державної влади представниками козацької старшини.

¹ Коротка виписка справ, які у поході при Якимі Горленку, хорунжому генеральному. - ЦДІАУК. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 5506. - 21 арк., арк. 7-8, 12.

² Відомість, кількість полків Полтавського, Лубенського, Гадяцького, Переяславського та Прилуцького до Кримського походу з будинків виступило старшини та козаків. - ЦДІАУК. - Ф. 51. - Оп. 3. - № 5844. - 4 арк., арк. 4.

4. ВПЛИВ ГЕТЬМАНСЬКИХ ДОГОВОРІВ З РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ НА СОЦІАЛЬНЕ САТНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ

На момент виступу в Запорозькій Січі налічувалося близько 8 тис. осіб. До них приєдналися 16 тис. татар. Проти об'єднаного козацько-татарського війська рухалися не менш численні польські підрозділи. У травні 1648 р. в боях під Жовтими Водами і під Корсунем Б. Хмельницький ущент розгромив наступальні польські сили. До кінця червня 1648 р. повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну. Після перепочинку в Білій Церкві, де було проведено реорганізацію війська та розроблено плани подальших дій, козаки рушили на захід. У вересні під Пилявцями відбувся черговий бій із польсько-шляхетськими військами, який завершився перемогою Б. Хмельницького. Супротивник зазнав нищівної поразки.

Рештки розбитої польської армії панічно втікали, подолавши 300 кілометрів до Львова за дві доби. До кінця 1648 р. на милість гетьмана здалися Львів і Замоєт. Тут, на західних територіях України, розпочалося формування національних державних інституцій. У Б. Хмельницького з'явилася реальна можливість об'єднати всі етнічні українські території у складі єдиної держави. Однак, серйозні непорозуміння між гетьманом і частиною козацької старшини, виснаженість людських ресурсів, а також епідемія чуми, що спалахнула у військах, змусили Б. Хмельницького відмовитися від подальших наступальних операцій і повернути у зворотному напрямку.

Подальша війна між польською армією і козацьким військом розгорнулася влітку 1649 р. Спочатку польський король Ян Казимир намагався силою політичного тиску змусити Б. Хмельницького відмовитися від планів боротьби проти шляхетської Польщі. 28 липня 1649 р. він видав універсал, яким позбавляв Б. Хмельницького гетьманства, оголосив його поза законом і призначив за його голову винагороду в розмірі 10 тис. злотих. Паралельно

король організував похід проти українських повстанців. У серпні 1649 р. супротивні сторони зіткнулися на околиці м. Зборова. Самому бою передували секретні пропозиції, адресовані польським королем татарській стороні, про укладення перемир'я. У розпал битви татарський хан перейшов на бік короля, вирішивши, таким чином, долю Зборівської компанії не на користь козацького війська серпня 1649 р. між Б. Хмельницьким і польським королем було укладено Зборівську угоду.

Умови перемир'я не задовольнили жодну з протиборчих сторін, що й спричинило розгортання подальших бойових дій. Після вдалих походів на Молдавію, здійснених українським військом у 1650 р., головним театром збройного протистояння з польською короною знову стали українські землі. Вирішальна битва сталася 28—30 червня під Берестечком. Б. Хмельницький був усунутий його союзниками — татарами від керівництва українською військовою дружиною саме в той момент, коли прибув до ставки Іслам-Прея. Військо, позбавлене чільного керівника, втратило боєздатність.

Лише завдяки організаторським здібностям і відвазі обраного за відсутності Б. Хмельницького гетьманом кропивнянського полковника Філона Джелалія козацьке військо спромоглося уникнути повної катастрофи. Втративши близько 50 тис. побратимів на полі бою та в околицях Берестечка, рештки козаків 10 липня 1651 р. вирвалися з оточення.

Перемога під Берестечком дозволила військам Речі Посполитої перейти в наступ і до початку вересня окупувати північні, центральні й західні райони козацької України. Перед польсько-шляхетською навалою впав Київ. Лише під Білою Церквою Б. Хмельницький зміг відновити боєздатність своєї армії, зупинити просування супротивника і змусити польського гетьмана М. Потоцького піти на переговори. Проте він не став початком примирення між ворогуючими сторонами. Навпаки, навесні 1652 р. війна розгорілася з новою силою. Подальшими етапами національно-визвольної війни стали бої української армії з польсько-шляхетськими загарбниками під Батогом і під

Жванцем. У червні 1652 р. під Батогом поляки зазнали поразки, втративши на полі бою близько 8 тис. своїх воїнів. Такого розгрому Польща не знала за всю історію середньовіччя.

Цей успіх військ Б. Хмельницького, як виявилось, був тимчасовим. Уже в наступній, жванецькій кампанії його армія зазнала поразки. Кримський хан знову відійшов від союзницьких обов'язків перед українським гетьманом і зголосився на таємні переговори з польським королем Яном Казимиром. 15 грудня 1653 р. між обома сторонами було укладено (в усній формі) Кам'янецьку угоду, згідно якою мали припинитися воєнні дії. Політичні питання української державності не тільки не розв'язувалися, а навіть не ставилися на порядок денний переговорів. Крим погоджувався на негайну окупацію українських земель польськими військами, давав згоду на повернення сюди польських феодалів, не заперечував проти відмовлення повинностей для селян і міщан. Словом, наслідки воєнної поразки українців під Жванцем виявилися катастрофічними: вони не передбачали навіть автономії для Української держави у складі Речі Посполитої.

В такій ситуації гетьман Б. Хмельницький змушений був шукати союзника. Його він знайшов в особі московського царя. На переговорах із царськими представниками у січні 1654 р. в Переяславі було домовлено, що остаточний текст договору має бути затверджений у Москві. З цією метою туди прибула козацька делегація на чолі з генеральним суддею Зарудним і переяславським полковником Тетерею. У березні 1654 р. тут було укладено договір, який отримав назву Березневих статей Б. Хмельницького. Спочатку обидві сторони не тільки не порушували умов договору, а й допомагали одна одній. Так, одразу після його укладення об'єднані українсько-московські загони рушили до Білорусії, де відвоювали у поляків значну частину території. У 1655 р. Б. Хмельницький спільно з московськими військами вступив у Галичину, завдавши під Львовом поразки польськошляхетським загонам. У гетьмана з'явилася реальна можливість об'єднати західні та наддніпрянські

українські землі, включити до них Волинь, Поділля, Полісся. У політичних зв'язках з Україною прагнули бути Білорусія, тіснішали контакти зі Швецією. Представники цієї країни у червні 1657 р. прибули до Чигирини з наміром укласти договір для боротьби з Річчю Посполитою. Перед тим Б. Хмельницький започаткував процес формування антипольської коаліції, до складу якої, крім Швеції, мав намір включити Семигород, Бранденбург, Молдавію, Волощину та Литву. Однак втілити ці наміри в життя він не встиг. У вересні 1657 р. Б. Хмельницький помер, не завершивши розпочатої справи. Зі смертю гетьмана розгорілася боротьба за владу.

Розпочався найдраматичніший період в історії Української гетьманської держави під назвою Руїна. Вона принесла жахливе спустошення українських земель, жорстоку громадянську війну з численними жертвами, безцеремонне втручання у внутрішні справи сусідніх країн, насамперед Московського царства. Навіть перемога гетьмана І. Виговського над московським військом не убезпечила від розколу України на Лівобережну та Правобережну. Правове закріплення розділу України на дві частини знайшло відображення в Андрусівському договорі, укладеному 20 січня 1667 р. між Польщею та Московією, без участі українських представників. Згідно з його умовами між воюючими країнами укладалося перемир'я на дванадцять з половиною років; територія Української гетьманської держави поділялася на три частини - Лівобережжя відходило до Москви, Правобережжя закріплювалося за Польщею, а Запорозька Січ зі своїми Вольностями переходила під спільне управління обох держав.

Київ упродовж двох років мав підпорядкуватися Москві. Царський уряд мав виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні один мільйон польських злотих (близько 200 тис. руб.). Територіальний розкол України поглибився 1681 р. після того, як Московське царство уклало договір із Туреччиною, яка за допомогою сина Б. Хмельницького Юрія закріпилася на Правобережній Україні. У договорі

обумовлювався перехід під контроль Туреччини Південної Київщини, Брацлавщини та Поділля. Москва утримувала Лівобережну Україну з Києвом, Васильковом, Трипільям, Запорозькою Січчю.

Територія між Дністром та Бугом впродовж 20 років мала залишатися нейтральною та незаселеною. Останню крапку в процесі поділу українських земель у XVII ст. було поставлено 1686 р. з підписанням «вічного миру» між Москвою та Польщею. Текст договору складався на основі умов Андрусівського перемир'я. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (1699 р. було приєднано до Польщі).

Отже, царський уряд систематично порушував умови Березневих статей Б. Хмельницького, за якими він зобов'язувався зберігати «права і вольності Війська Запорозького». Вінцем політики «поділяй і владарюй» у московському варіанті стала серія територіальних поділів України, здійснених за активної участі царської влади. За гетьманування одного з найвідоміших державних діячів України І. Мазепи (1687—1709 рр.) наступ на автономні права Гетьманщини з боку московського царя Петра I посилювався. З особливою гостротою звуження своїх прав українці відчули під час російсько-шведської Північної війни (1700—1721 рр.). Ігноруючи політичний статус України, Петро I безцеремонно втручався у її справи. На свій розсуд використовував козацьке військо, змушуючи його до невластивої діяльності — будівництва фортець на Неві, риття каналів тощо; під керівництвом російських воєначальників направив козацькі полки до Пруссії; цивільне населення працювало на спорудженні військових укріплень та утримувало московські війська в Україні тощо. Крім того, таємним проектом облаштування України, що його було виявлено в архівах Франції, Петро I передбачав ліквідувати

Гетьманщину, колонізувати українські землі росіянами та німцями, завести губерндаторства на чолі з російськими вельможами.

Зазначені обставини викликали пасивний спротив гетьмана І. Мазепи, його таємні переговори з ворожою щодо Росії Швецією та перехід із тритисячним загоном на бік останньої. Щоправда, за це рішення козаки заплатили дорогою ціною. У травні 1709 р. війська Петра І зруйнували Січ, спалили гетьманську столицю Батурин, а цар видав безстроковий наказ страчувати на місці кожного спійманого запорожця.

Завершальною фазою протистояння І. Мазепи, як захисника українського народу, і Петра І, як його поневолювача, стала Полтавська битва 27 червня 1709 р., що завершилася поразкою об'єднаної українсько-шведської коаліції. Полтавська катастрофа глибоко вразила 70-річного гетьмана. . 21 вересня 1709 р. неподалік містечка Бендери (Туреччина) він помер. Продовжувачем його задумів став, обраний в еміграції 5 квітня 1710 р. гетьманом, генеральний писар і найближчий сподвижник І. Мазепи, Пилип Орлик.

Під час обрання старшинська рада ухвалила Конституцію. Водночас в Україні гетьманом було обрано Івана Скоропадського, по смерті якого 1722 р. Петро І узагалі заборонив демократичну процедуру виборів. До 1727 р. в Україні діяла Перша Малоросійська колегія, яка здійснювала управління Військом Запорозьким. Лише смерть Петра І та загроза війни з Туреччиною змусили царський уряд піти на ліквідацію колегії. Відновивши гетьманство і дозволивши у 1727 р. обрати гетьманом Данила Апостола, після його смерті царський уряд вдруге заборонив вибори. Для управління справами України московський уряд створив нову адміністрацію під назвою Правління гетьманського уряду. Нехтуючи місцевими звичаями, традиціями, а то й законами, російська влада розпочала кампанію, спрямовану на звуження автономних прав Гетьманщини та ліквідацію української національної самобутності. Правління гетьманського уряду проіснувало до 1750 р., коли імператриця Єлизавета Петрівна погодилася відновити посаду гетьмана. Ним

було обрано Кирила Розумовського, брата фаворита цариці — Олексія Розумовського.

Останній український гетьман зумів дещо розширити межі української автономії. Завідування справами і зносини з нею було передано із сенату до колегії закордонних справ. Запорозька Січ і Київ повернуті йому в підпорядкування. Здійснено перетворення у військо та системі судочинства. Зі вступом на російський престол у 1762 р. Катерини II процес ліквідації автономних прав українського народу добіг кінця. На прохання імператриці К. Розумовський «добровільно» зрікся гетьманської булави. 10 листопада 1764 р. вийшов «Маніфест до малоросійського народу», в якому йшлося про складення К. Розумовським своїх повноважень.

Вибори нового гетьмана маніфестом не передбачалися. Останнім форпостом українського національного духу, хоронительницею державних традицій залишалася Запорозька Січ. Однак 4 червня 1775 р. російськими військами під командуванням генерала П. Текелі і її було ліквідовано. Здавшись без бою, запорожці розраховували на милість переможців. Але царизм був налаштований жорсткою рукою задушити «останнє вогнище ворохобників». Кошового отамана П. Калнишевського заслали до Соловецького монастиря, де живцем поховали в холодних мурах монастирської в'язниці. Чільних представників генеральної старшини вислали до Тобольська, конфіскувавши водночас їхнє майно та відібравши землі. Близько половини земель запорожців московська влада передала своїм боярам, а решту поділила між сербськими і німецькими колоністами.¹

Так Українська гетьманська держава до кінця XVIII ст. втратила рештки свого суверенітету, остаточно перетворившись на одну з багатьох національних провінцій Російської імперії. Територія та кордони держави. Здобувши ряд перемог над збройними силами Речі Посполитої, Б.

¹ Захарченко П. Історія держави і права України : підручник– Київ: Атіка, 2005. – 367 с.

Хмельницький ліквідував на підконтрольній його частині України всі органи та установи польської влади. Вона перейшла до рук провідників козацького війська. За весь час існування Української гетьманської держави найбільшу територію вона мала за роки гетьманування Б. Хмельницького (1648-1656 рр.). Західні кордони Гетьманщини пролягали р. Горинь на Волині та на захід від Мурафи на Поділля. Східний кордон тягнувся територією нинішніх Чернігівської та Полтавської областей. Запорозька Січ на півдні мала свою автономію у складі Гетьманщини. На півночі кордони пролягали поза етнічними межами України та охоплювали ледь не всю Могилівську область Білорусі. То була територія Білоруського козацького полку, що існував впродовж 1655—1659 рр. і визнавав владу українських гетьманів.¹

Свою єдність Українська гетьманська держава зберігала до 1662 р. Відтоді вона поділялася на дві частини: Лівобережна Україна потрапила у васальну залежність від Московського царства, а Правобережна — від Польщі. Андрусівський мир 1667 р. між Москвою і Польщею закріпив це становище, провівши кордон по Дніпру. Місто Київ на Правобережжі на два роки мало перейти до Московського царства. У 1668 р. правобережний гетьман П. Дорошенко на незначний час зумів об'єднати Лівобережну і Правобережну Україну в єдину незалежну державу. Розпавшись знову, правобережна Гетьманщина потрапила у васальну залежність від турецького султана і припинила існування 1676 р. Спроба відродити українську державність під виглядом «князівства Сарматського» у 1678-1681 рр., здійснена Ю. Хмельницьким, та намір створення І. Мазепою правління «Дубосарських гетьманів» із столицею в Дубосарах на Лівобережжі Дніпра були нетривалими та успіху не мали.²

Найбільш відоме дослідження гетьманських договорів провів А. Яковлів, яке було опубліковано у Варшаві в 1934 р. В цьому дослідженні автор ставив

¹ Захарченко П. Історія держави і права України : підручник— Київ: Атіка, 2005. – 367 с.

² Там само.

собі завдання на основі історичних документів переглянути всі договори, що були укладені між Україною і Москвою, починаючи з основного договору 1654 р. та надати їм правову оцінку.¹

Договір гетьмана Б. Хмельницького з московським царем, так званий "Переяславський договір", в історії України мав першорядне значення, бо він розпочав нову добу - співжиття України з Московською державою на певних умовах, що продовжувалась цілих 110 років (1654 - 1764) і закінчилась позбавленням України гарантованих договором прав і вольностей та повною її інкорпорацією. Договір 1654 р. був основним актом, який надовго означив правні взаємовідносини України і Москви. Непорушно додержувати цей договір присягали українські гетьмани й Військо Запорозьке, а московські царі в російські імператори з свого боку словом, підписом та шепними урочистими актами стверджували та обіщали не відбирати прав і вольностей, цим договором зумовлених. На цей договір посилались обидві сторони, як на акт, що авторитетно й незаперечно встановив права і обов'язки сторін. Через таке важливе значення договір 1654 р. займав видатне місце в історіографії та в юридичній літературі. А втім, ще й нині не можна сказати, що всі проблеми, пов'язані з цим договором, остаточно з'ясовано, що всі питання, які повстають при оцінці цього акту, задовільно розв'язано. Найбільш цьому заважають брак історичних джерел та односторонність, тенденційність і сумнівна достовірність тих джерел, якими дослідники мають у своєму розпорядженні.

М. Грушевський, зокрема, писав: «Після того як військо Запорозьке на весняній раді признало для себе неможливим порозуміння з Польською Короною і небажаними-всякі переговори з нею, з тим більшою підозріливістю і неприхильністю мусіло воно ставитися до мирних переговорів, що розвивалися між Польщею і Москвою. За більш неофіційними балачками, що

¹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава: [З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові], 1934. – 175, [3] с. Праці Українського наукового інституту. Серія правнича ; т. 19, кн. 3).

ще з кінцем 1655 року завязались між ріжними урядовцями і достойниками Москви і Польщі (докладніше-в. кн. Литовського) в р. 1656 пішли вже вповні офіційні переговори-облекшені посередництвом Австрії. При всіх своїх обережностях і побоюваннях, щоб не заплутатися в нову війну, віденський двір не відмовився посередничити між Москвою і Польщею, і в осени 1655 р. приїхали до Москви в сій справі цісарські послы Алегреті і Льорбах, і цар прийняв посередництво цісаря. В квітні 1656 р. приїхав посол Яна-Казимира Галіньский і одержав принципіальну згоду на замирення. Цар і його дорадники охоче прихилили ухо до польських метикувань про перспективи вибору московського царя королем польським і мирного обєднання обох монархів сею дорогою, і навіть авансом взяли на себе ролю захистників польсько-литовських володінь від шведських претенсій. В травні 1656 р. зірвали дипломатичні відносини з шведським королем і вислали військо в його володіння при Финській затоці, накликавши таким чином на себе довгу, тяжку і клопотливу війну. На той же травень були призначені мирові переговори з Польщею при посередництві австрійських послів. Але через опізненне мандатів термін пересунено на 1 серпня, і місцем переговорів визначено Вильну.

В середніх днях н. с. червня 1656 р. гетьман дістав про се офіційальне повідомленне від царя. Царської грамоти не маємо-знаємо про неї тільки з гетьманського листу, висланого з сього приводу з тодішньої гетьманської квартири в Гадячу, з осібним післанцем “Чигиринцем Іваном Скоробогатим”, як він називається в московських актах. З ним поїхав підписок Виговського Остап Федькович (Федоров), Лубенець Степан Вербицький і з ними 10 чоловіка козаків.

Гетьман дякував цареві за превелику ласку, яку йому розповіли його післанці (про се посольство гетьманське нічого більше не знаємо). Цар прислав з ними грамоту, повідомляючи про посередництво римського цісаря в справі замирення з Польщею, і разом з сим гінця, що віз повідомленне від царя Яну-Казимирові про посольський з'їзд: очевидно, гетьманові доручалось

переправити сього гінця до Яна-Казимира. Гетьман повідомляє царя, що він того гінця негайно вислав до короля, але в обережній формі нагадує що його, гетьмана, також не годилось би поминути в сій справі: “Просимо в. ц. в., щоб і нам було відомо, де і на яким місці буде відправлятися той з'їзд²). Бо з Лядських сторін приходять багато православних, через великі обиди, які вони приймають від неприятелів в. ц. вел. і наших, і розповідають також, що Ляхи далі заходяться против нас, на віру і церкву православну, продовжуючи свої давніші нечестиві замисли. Розіслали багато єзуїтів і ксьондзів своїх по всіх краях римської віри, до королів і князів: шукають у них помочи против нас, а нас і віру православну і церкву обіцяють викорінити. Також інших заграничних неприятелів підіймають против нас: одного послали до Ракоція семигородського князя, прохаючи грошей і війська на Шведів, а його, Ракоція, обіцяють взяти на королівство по смерті Яна-Казимира, або дати городи в застав. Інше (посольство) післали до турецького султана, обіцяючи щорічну данину, аби лише прислав з інших земель на нас поміч. Знову ж двох послів-одного до римського цісаря, другого до римського папи післали прохаючи помочи військом. А папа римський писав до Яна-Казимира і панів-рад, щоб яко мога з в. ц. вел. мирилися, а потім, вигнавши Шведа, всіми силами хочуть узятися до нас і православної віри. Тепер знову післали Ромашкевича. Вірменина, до хана кримського, щоб ішов з військом на Шведів, а потім хочуть обернути військо на Україну в. цар. величства. Отже ти, вел. государю, єдиний поборник православної віри і церкви, видячи такі лукавства сих наших неприятелів, нас у наругу иновірцям не давай, але в ласці своїй і вільностях неодмінно заховуй!”.

Далі гетьман подає до відому царя про той бунт, що підняв був Грицько Неблядин-вище се було наведене (с. 1230), а з рештою відкликається до устних доручень даних Скоробогатому і Федьковичу.

Наказ даний їм, був поданий “в посольском шатре”, і заховався в актах, в московським перекладі:

“Поклон від нас-Б. Хм., гетьмана й. ц. в. Запорізького віддати й. ц. в., також від усього війська Запорізького; титул весь говорити до й.ц. в. за звичаєм.

Пункт 1-й про з'їзд лядський: бити чолом й. ц. в. щоб нам об'явив, де, на яким місці і як скоро буде відправлятися. Тому що Ляхи намовляють різні чужі землі, а найбільше кримського хана, і без нього не хочуть і з'їзду робити, — доки хан не дасть згоди. Про се посилаємо лист Криштопа Тишкевича, бувшого чернігівського воєводи, для переконання й. ц. в.

2. Яка секретна рада була у панів-рад лядських при Яні-Казимирі, що вони між собою постановили і як папа римський писав до кор. Казимира: щоб мирилися на чім-будь, тому що все то може бути в ніщо, і як різних сторонніх панів на нас зтягають-про все те посилаємо відомість, принесену достойним православним чоловіком і подану на письмі: як вони тепер задумують нас пізніше звоювати, тільки б у силу зібратися).

3. Післали Ляхи і до Ракоція, князя семигородського, щоб їм помагав грошима і військом проти Шведів, а Ляхи мають його взяти на королівство, як тільки король помре, а поки до того прийде-тепер же відступають йому частину земель, про се свідчить відомість ¹).

4. Післали посла до турецького султана, аби велів Татарам іти в поміч Ляхам- обіцяють всякі дарунки, аби яким будь чином привести султана до того щоб їм на нас поміг ²). Похваляються, що Шведів уже погромили, а упоравшись хоч трохи з Шведами, хочуть обернутися на царя і на нас-готові й миритися з Шведами.

5. Ромашкевича Вірменина, наділивши шляхецтвом, післали до кримського хана з великими дарунками, щоб їм поміг; так Татарам кажуть: коли нам не дасте помочи, то цар з козаками вас у Криму звоює, а коли дасте нам поміч тепер зараз, ми вам потім помагатимемо против усіх ваших ворогів.

¹ Акты ЮЗР. — Т.П. — С.764, 765. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1.pdf

² ДБ Росії. ВР, ф. 159, № 20 (24), арк.1—1 зв.

6. Бити чолом е. ц. в., аби не гнівався за тих своєвільників, Донських козаків, що вийшли сюди по охотника, а ніхто добрий не пішов, тільки своєвільники. Богато їх зібралось, а старшим був у них Грицько Неблядин: він казав, що від й. ц. в. був на те наказ, і й. ц. в. велів нас воювати. Ми не бачучи указу й. ц. в., тільки своєвільників, без указу й. ц. в. зібраних, веліли тих своєвільників громити. А коли б ті своєвільники десь показалися і про нас недобре говорили, нехай й. ц. в. не вірить! Бо ми будучи під кріпкою рукою в. ц. в. пильно охороняємо вільности і будемо охороняти, а ті хотіли таку своєволю підняти, яка в Чугуїві була. А указу й. ц. в. на те не було ні через післанців ні через письмо. Таких своєвільників треба б і там) карати-се ми подаємо на високий розсуд й. ц. в.

7. Ляхи як звикли лукавством ходити, так і тепер у тих своїх хитрощах не перестають. Ждемо указу й. ц. в.-чи йти нам на них з військом? А як той з'їзд буде, нехай й. ц. в. сповістить, щоб нам і своїх туди післати-до боку й. ц. величества.

8. Про хана кримського коли б спитали, чи має йти Ляхам у поміч, сказати, що ще не рушився і нікого не посилав; а як тільки пішле, або сам рушиться, негайно дамо знати.

9. Бити чолом й. ц. в., аби про все через тих же наших післанців нас повідомив і указ свій дав (593-7).

Окремим листом Виговський просив Лопухина мати ласкаву увагу для сього посольства і посприяти йому, щоб цар його ласкаво прийняв і “без забави одпустити рачив”.

Тим часом поки Скоробогатий їздив, від царя прибув стольник В. П. Кикин з інформацією про з'їзд з австрійськими і польськими послами, — котрої бажав собі гетьман. Самої грамоти досі не маємо-мабуть було там висловлено бажанне, щоб гетьман прислав від себе матеріяли і конкретні пункти, котрі треба мати на увазі при переговорах. Гетьманська канцелярія проворно взялась до виготовлення матеріялу. Про се довідуємося з листа гетьмана до царя, з Чигрина 26 липня с. с. (5 серпня н. с.); маємо її в московськiм перекладі,

в актах посольства сотника Романа Гапоненка з тов., що повезли сього листа і всякий матеріал на з'їзд. Подаю з нього що інтересніше:

“Згідно з наказом в. ц. в., в грамоті присланій з стольником В. П. Кикиним, на з'їзд до Вильни, столичного міста в. ц. величества вел. князівства Литовського до великих і повномочних послів в. цар. вел. посилаємо з війська в. цар. в. Запорозького посланників наших Романа ¹⁾ Гапоненка з товаришами, на з'їзд з польськими послами. Тільки як у попередніх листах так і тепер тебе, вел. гос., покійно просимо, аби згідно з своєю побожною вдачею боронив благочестиву віру, православні церкви і весь православний нарід Російський, що не мають нікого над тебе, єдиного під сонцем православного царя, — аби його в неприязельські руки не віддавав, а під своєю великою і кріпкою рукою держав...

Все се віддаючи під милостивий розсуд в. ц. в., просимо наказати своїм великим послам, аби тим нашим післанцям на з'їзді любов свою показали, а як той з'їзд з Яном королем польським скінчиться, — нас ласкаво сповісти. Тільки Ляхи будуть всякі неправди вишукувати, аби той з'їзд протягти: щоб замиритися на час (тільки), тому що не мають ніякої сили.

“А тих посланників наших не посилаємо до столиці в. кн. Литовського, а просто до в. цар. вел., на те аби вони взяли указ від в. ц. в., як мають на з'їзді справуватися.

Останні слова знов таки означали прохання, щоб Гапоненко з тов. дістали від царя мандати на з'їзд, як повноправні учасники; але царський уряд знову пустив се прохання повз уха-викликавши тим велике незадоволення гетьмана і старшини.

В наказі Гапоненку з тов. (що заховався в московському перекладі, трохи подертім, так що має подекуди прогалини) гетьман після звичайних поклонів, наказував віддати боярам адресовані до них листи і просити прочитати їх перед царем-“аби нас з ласки своєї не випустив”. Далі наступають такі пункти.

¹ Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проєкт 1710 року. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. - 103 с.

Військо, піддавшись цареві, як оборонцеві православної віри, все на його покладає, і послі мають триматись того указу, якого від нього одержать.

“Просити й. ц. в., щоб то було доручено його послам на комісію, на випадок коли б приходило до згоди, а границя не була показана згідно з (володіннями) давніх князів руських. В такім разі щоб владицтва, архимандритства, ігуменства, церкви, також усі села й маєтности, з давніх часів надані, а уніятами, панами, ксьондзами та іншими людьми забрані, аби були повернені зараз-не відкладаючи з сойму на сойм, як то давніше бувало. Хоч би навіть кількадесять літ вони їх держали, силоміць відібравши. Просити великих послів, щоб про се ґрунтовно порозумілися з нашими (післанцями).

“Унію-тому, що вона-богові всемогущому образа, аби негайно скрізь викоренено, не вимовляючись ніякими привилеями від королів. Нехай віддадуть православним церкви і монастирі з маєтностями: ксьондзи чи інші особи на підставі привилеїв чи інших прав нехай не відмовляються і не протягають.

“Православним щоб вільно було мати всяке набоженство, з святими тайнами в процесії ходити, мертвих провожати з святощами згідно з старим звичаєм грецьким, скрізь де тільки православні проживають. А то тепер “невірні Жиди” більше вільности мали ніж православні-служби свої відправляли, а православні не мають ніякої свободи.

“Щоб з священників світських, в містах і селах королівських, княжих і панських, не бралося податків ні підвод, а мали вони такі вільности як давніше, і щоб належали до суду єпископського, а не світського.

“Завели були давніше панове-ради, щоб православній шляхті не давано ніякого начальства, гідности ні уряду, а по містах осіб руських православних до магістрату, вїтївств і бурмистрств не допускано, а то для того, щоб православна шляхта задля начальства і урядів свою віру кидала і приймаючи віру римську до урядів поривалася і тим способом православних людей меньшало. — Надалі щоб всякому православному шляхтичеві давалися начальства, уряди земські й інші, а по містах православні міщане щоб

допускалися до магістрату. А де шляхта щось випросила під православними, духовними чи світськими, — щоб то все було уневажнено.

“Король і пани-рада мають присягти, що вони на військо Запорозьке війною не підуть і інших заграничних народів на нього підіймати не будуть, і ніяким чином війську шкоди не будуть чинити.

“А коли б Ян-Казимир не схотів помиритися так, як бажає й. ц. в., тоді просити й. ц. вел. дати нам негайно знати, а ми з військом готові.

“Тепер Ян Казимир прислав Діонісія Балабана, православного луцького владику, запрошуючи до переговорів, але ми з ними ніяких з'їздів робити не хочемо, бо покладаючися на бога і ласку й. ц. в. сподіваємося, що ніякої шкоди не потерпимо”.

Далі йдуть принагідні вісти. Донські козаки ходили на Азов, але там їх погромлено, і після того Татари прийшли на р. Тор і немало наробили шкоди. Татари пішли в поміч Ляхам і тепер мають бути під Люблином. Згадано дещо про боротьбу за Варшаву, і переслано копію умов її капітуляції.

З пересланих листів заховалися лише деякі: лист Яна-Казимира присланий з Діонісієм Балабаном, й деякі інші, менш важні. З рекомендаційних листів післаних до бояр маємо лист гетьмана до Морозова, змісту не інтересного.

Подібні остороги против переговорів з Поляками як отсе до царя, гетьман посилав на всі приступні йому адреси. Заховалось напр. таке його писання до новаго Київського воєводи Андрія Бутурлина. Повідомляючи про свій приїзд, літом того року він просив гетьмана надсилати йому всякі вісти. 13 (23) липня гетьман вислав йому такого листа з побажаннем всякого добра на новім уряді і з такими вістями:

“Сими днями (онамеднишнього дня) приведено до нас язика зловленого під Камінцем Подільським, він нам сказав, що повз Камінець пройшло 40 тис. Орди в поміч Ляхам. З того міркуємо, що коли тепер Ляхам пощастить і вони Шведа вигонять, то всі сили свої разом з Ордою обернуть на нас. Також прислав до нас Ракоцій, король венгерський, боярина свого Себеш-Ференца і сповіщає, що Ляхи прислали до нього, прохаючи війська і грошей-обіцяли

взяти собі за короля його самого або його сина, а він нас через посла свого просить, аби ми з ним у приязни жили. Ми вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів ніж неприятелів, щоб уже християнство могло в цілості пробувати. Тому посла того з приязнею відправили, просячи венгерського короля (тільки про те), щоб він ніякої помочи Ляхам не давав і в нічім їм не вірив. Маємо також відомість, що 10 дня місяця августа має бути з'їзд у Вильні, і не знати що на тім з'їзді буде. Відомо, які то Ляхи-які вони лукаві: доки Шведа вигонять, будуть той з'їзд проволікати, а потім-як щастє послужить, вони подавньому будуть свій замисел сповняти; добре б було, щоб й. ц. в. в нічім (їм) не вірив. Чули ми, військові люде й. ц. в. й з Шведами вже зачали війну (задор учинили)-бо-зна, як то воно далі піде”.

Московський уряд старався пускати сі остороги повз вуха. Відправляючи Скоробогатого цар в загальних виразах запевняв гетьмана, що буде і далі заступати православну віру і православних християн. Похваляв його за прислані вісти й листи і наказував передати з Кикиним автентичні реляції Данила, що видимо заінтересували московських політиків: очевидно, вони сподівалися дещо з того використати в переговорах з Поляками. Про час і місце сих переговорів цар, мовляв, іще перед приїздом Скоробогатого написав з Кикиним і не вважає потрібним повторяти¹). Прислані з Гапоненком побажання цар почасти сам безпосередне передав до уваги своїх представників на виленськiм з'їзді, почасти, — те що вважав менше важним лишав гетьманським послам реферувати і боронити самим-скільки їм удасться. В сій справі писав 13 (23) вересня своїм виленським представникам: “Писав до нас гетьман запорізький Б. Хмельницький і прислав своїх післанців: Романа Агафонова з товаришами, а з ними статті для мирного договору. Ми вислухавши ті статті веліли виписати з них, на чім маєте твердо стояти при мирнім договорі-вони посилаються вам з сею грамотою; а з иншим, що

¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.

належить до мирного договору, веліли післати до вас самих запорозьких післанців. З статтями післаними з сею нашою грамотою поступайте згідно з (сим) нашим указом; а що до статтів написаних у запорізьких післанців в їх наказі понад се-ви договорюйтеся з польськими комісарами, наскільки можна буде прийти з ними до порозуміння”.¹

“Статті” доручені представникам як необхідні, се пять наведених вище пунктів про церковні справи. Інше, написане в наказі, як бачимо, царський уряд доручав своїм представникам підтримувати постільки, поскільки се не могло б перешкодити договору. Правда, що в наказі послам тільки церковні справи і були конкретизовані докладніш, про політичні гарантії говорилось загально-що Річпосполита має обіцяти повне невмішування в українські справи (“ніякої шкоди війську не чинити”)- див. вище, і царський уряд, очевидно, не хотів себе звязувати тим, як се козацькі послы будуть розвивати перед польськими комісарами.²

Таким чином принципіальний протест українського уряду против замирення з Польщею був з’ігнорований царем-він уважав можливим вийти тільки в конкретні церковні справи, вказані йому гетьманом. З свого боку український уряд, як бачимо- в делікатних виразах висловивши своє переконання про неможливість утавлення згідного пожиття з Річпосполитою, наче б то ввійшов у скромну ролю консультанта-не виразно настоюючи на участі своїх представників у сих переговорах. За старою традицією відкопав старі постуляти, що ставилися на всяких переговорах з польськими парламентаріями-оборони православної церкви, православної шляхти, міщан і т. д., і подав їх для памяти царському урядові. Формально взявши, все наче б то було зовсім гладко і обосторонньо льояльно. Але в дійсности козацька старшина була глибоко обурена тим, що Москва не вважаючи на всі остороги з її боку пішла таки на замирення з Польщею-тим часом як Україна різко зазначила свою непрямирену ситуацію супроти неї. Заховуючи далі

¹ М. Грушевський. Історія України-Руси. Том ІХ. Розділ ХІ. С. 1.

² Там само

етикетальні форми супроти свого московського протектора: стараючись не давати з своєї сторони ніяких приводів до розриву, вона в дійсності до глибини душі була обурена, що сей протектор не вважаючи на її протести береться без її участі распоряджатися долею України, і торгує з польськими панами козацькими головами, що здались на його ласку. З тих звідомлень, які проскочили в московських джерелах про ради старшини, скликані в вересні і грудні для обміркування сих подій, і з деяких пізніших відзивів козацьких (правда теж досить рідких) бачимо ясно, що в козацьких кругах сей оборот московської політики вважався формальною зрадою, віроломством з боку царя чи його уряду, бо приймаючи Україну під свою протекцію він обов'язався, устами своїх повномочних представників, боронити Україну і нікому не видати, а тепер фактично видавав її польським панам-магнатам, гонячися за їх голосами на виборах на польське королівство. Найбільш виразно було се висловлене в пізнішій (1658 р.) маніфесті українського уряду, котрим він оповіщав європейські держави про свій розрив з Москвою: “Не з інших мотивів прийняли ми протекцію в. князя московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого свободу нашу, здобуту зброєю з поміччю божою і стільки разів назад повернену жертвою крові. Засипане обіцянками і пререченнями в. князя московського наше військо перше виступило на підбивання йому Литви-під проводом нашого полковника ніжинського Золотаренка. Ми сподівалися, що з огляду на спільність віри і наше добровільне підданне, в. князь московський буде справедливим, прихильним і ласкавим до нас, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а навпаки-примножатиме їх більше і більше, згідно з обіцянками своїми. Але здурили нас ті надії! Міністри і вельможі московські намовили того пречестного, всепобожного і найласкавішого володаря, що зараз першого ж року як завелися переговори між Поляками і Москвою, разом з тим рішено придавити і поневолити нас, з огляду на надії на польське королівство. Москалі пообіцяли Полякам, що з наказу вел. князя нарушимо нашу присягу Шведам і будемо їх воювати, а замисел їх був той, щоб занявши

нас війною з Шведом, лекше нас придавити і поневолити. Б. Хмельницький з канцлером нашим ніяк не хотіли на се пристати і всякими доводами переконували вел. князя через Вас. Петр. Кикина, аби війни з Шведами в Ливонії не починав.¹

Ми мали в руках копію згаданого наказу, цілком певну, — але думали, що се був тільки лукавий замисел міністрів, інтрига вельмож, що хотіли підлеститися свому государеві, а сам ласкавий государ і святійший патріарх не дадуть згоди на таке злодійство, — тому далі хотіли нашою вірністю перемогти московські замисли. Але війна розпочата в Ливонії з світл. королем Швеції, нашим союзником і приятелем, без усякої причини-тому тільки, що світл. король шведський війшов в союз з нами, — була першим явним документом сього злочину. Шведський король, відтягнений сею диверсією, не міг прийти в поміч нашим плянам. Послові нашому до нього, Грекові Данилові Олівембергові (з Оливної Гори) двічі відмовлено переїзду через Московію, і се змусило нашого гетьмана вислати його до Люблина з військом, котрим провадив тоді Данило Виговський, зять гетьмана, а надалі пильно слідити за московськими інтригами. Підозріння збільшила також будова нової фортеці в нашій київській столиці і залога з кількох тисяч московського війська, поставлена там: навіть Поляки, при всім нашім тодішнім поневоленню, не вимагали того від нас, а Москва пускалась на таке, в своїм бажанню мати нас своїми союзниками поневолі. А найбільше проречисті свідощтва їх замислів мали ми на Білій Русі-як вони там майже 200 родин шляхетських, що добровільно перейшли на московську сторону, силою і лукавством переселили на Москівщину. Міщан могилівських та інших мешканців Білої Русі, з городів і сіл, понад 12 тисяч вивели на заслання в Московські пустині, а на їх місце привели кольонії московські. Поминаю переговори їх про те щоб Старий Бихів й інші наддніпрянські місця були передані в їх руки — аби весь Дніпро був обсаджений їх залогамі”, і т. д.²

¹ М. Грушевський. Історія України-Руси. Том ІХ. Розділ ХІ. С. 1.

² Там само

Сей пізніший о два роки маніфест безсумніву вірно віддає вражінне і настрої старшини в сих часах. Стримуючись від яких небудь різких виступів перед царем, щоб не давати приводу до конфлікту і розриву, старшина самим різким способом засуджувала сю поведінку і вважала себе звільненою, через сю зраду, з усяких обовязків супроти царя. Вважала, що має тепер цілком вільну руку в міжнародній політиці, — але ще не тратила надію заховати в цілості свій воєнний союз з Москвою, що був для неї головно цінним. Різко відмежовуючися від відновлення, в тій чи іншій формі давніх звязків з Річеюпосполитою, против нової польсько-московсько-татарської ліги, що фактично зарисовувалася в сей мент перед її очима, вона паралельно з польсько-австрійсько-московськими переговорами в Вильні оформлювала свою власну нову лігу, що мала складатися з України, Семигороду, Дунайських князівств і Швеції.¹

Москва прагнула жорсткішого контролю, гетьман - більшої незалежності.

Неузгодженість зовнішньої та внутрішньої політики гетьманської адміністрації й царського двору стала очевидною невдовзі після Переяслава. Зовнішньополітичні інтереси України й Росії - це той наріжний камінь, який лежав в основі союзу двох держав, а згодом став причиною конфліктів. Дві незалежні держави з самого початку ставили перед собою відмінні завдання - факт цілком зрозумілий, але радянська історіографія його «не помічала». Починаючи повстання, Хмельницький шукав військового союзу й політичної підтримки. Для Росії, яка була змушена поступитися низкою областей на користь Польщі через воєнні невдачі, Річ Посполита була «ворогом номер один», і тому, попри своє насторожене ставлення до козаків та «бунтівників», вона із зацікавленням стежила за розвитком подій, чекаючи найвигіднішого моменту для того, щоб втрутитися в них. Після Переяславської угоди російське військо вступає у війну, і з цього моменту можна простежити

¹ М. Грушевський. Історія України-Руси. Том ІХ. Розділ ХІ. С. 1.

наростання суперечностей між царем і гетьманом у питаннях внутрішньої і зовнішньої політики України. Хмельницький розпочинає складну гру, мета якої - збільшення території і зміцнення становища Української держави. Гетьман не задовольнився кордонами трьох воєводств (Київського, Брацлавського і Чернігівського) й намагався приєднати західноукраїнські терени. Саме тому він наполягав на продовженні війни до кінця до повного знищення Польщі. Але в Москві були власні інтереси: її військо увійшло до Литви - це було продовженням старих зазіхань ще часів Івана Грозного на Балтику. Після початку московсько-польської війни цілком несподівано одним з пунктів розбіжностей у відносинах царського уряду і гетьмана стає білоруське питання. Московське і козацьке військо, діючи разом, виганяють звідси поляків і литовців. Москва запроваджує на білоруських землях систему воєводського правління, гетьман призначає І. Нечая білоруським полковником. Цар вважає Білорусь новою територією у складі Московії, Хмельницький завзято обстоює думку про те, що ці землі – нова адміністративна одиниця Гетьманщини.

Конфлікт доходить до такого рівня напруженості, що царський уряд дозволяє польським шляхтичам повертатися в свої маєтки й жорстоко карає селян за спроби перейти в козацький стан. Але якщо литовсько-білоруські магнати охоче визнали владу Олексія Михайловича, то селяни, навпаки, вважали за краще стати підданими українського гетьмана (й покозачитися), ніж перетворитися на підданих російського царя (і залишитись кріпаками).

Перші повідомлення про ці події датуються літом 1656 р. Мінський воєвода Ф. Арсеньєв повідомляв, що «Менского уезда шляхецские похолики и пашенные мужики, бегая от них, собрався воровали». Він упіймав 56 селян, а «20 человек за их воровство велель повесить... » Це повідомлення доповнює прохання мінських міщан від 1 липня (н. с.) - «посылал воевода из Менска за козаками... И... привезли в Менск крестьян шляхетцких. И те, государь, крестьяне шляхецкия покозачились...». Далі вони звертаються з проханням помилувати якогось Івана Ракояда, оскільки він є шляхтичем, «в козаках не

бывал и с козаки не хаживал». Зрозуміло, що перед нами приклад боротьби російського воєводи з білоруським населенням, що покозачилося. В статейному списку К. Ієвлева (початок червня 1657 р.) доповідається про те, що селяни «службы ево, государевы, служить не хотят, а хотят быть при полку Нечаеве».

Тоді ж московські воєводи повідомляли: шкловські селяни повстали і перейшли до козаків. У серпні 1657 р. воєвода С. Змєєв повідомляє «что наказываньи в Могилевском уезде вместо кнута батогами нещадно пашенных крестьян, приписавшихся в козаки...»

Після того як Річ Посполита програла осінньо-зимову кампанію 1654-1655 рр., багатьом у Варшаві стало зрозумілим, що воєнними засобами Україну не повернути.

Вже навесні 1655 р. спостерігалися перші спроби поляків укласти мир з козаками. Початок шведської інтервенції тільки підсилив ці прагнення - мир з Україною чи з Росією став у край необхідним для Речі Посполитої. Прагнення магнатів і шляхти повернути свої українські володіння породжує прагнення укласти сепаратний мир з однією зі сторін на максимально вигідних для себе умовах.

Висновки

Отже, друга половина 50-х років - це різка зміна тактики Речі Посполитої - від військової агресії до дипломатичних інтриг. Проте головна мета повернення України - залишалася незмінною. Відносини з Росією, Польщею і Швецією стали визначальними в зовнішній політиці Гетьманщини наприкінці життя Богдана Хмельницького. Проте не можна забувати і про активну політику трансильванського князя Юрія II Ракоці, який претендував на польську корону, а також - сина цісаря. Для обох важливим фактором успіху була угода з козаками, отже - розрив їхнього союзу з Москвою.¹

Дослідження історії держави і права Гетьманщини становить важливу задачу сучасної історико-правової науки, оскільки сприяє формуванню цілісної концепції вітчизняної державності. З огляду на це є корисним узагальнити та уточнити особливості правового статусу селян як найчисельнішої верстви українського населення у Гетьманщині. Під час визвольних змагань українського народу селянство становило одну із найчисельніших сил. З самого початку повстання величезна маса селян Лівобережжя, Київщини, майже всієї Брацлавщини включилася до лав козацтва і почала стихійний рух проти польського панства. Селяни сподівалися, що після вигнання панів вони дістануть свободу від кріпацтва. Однак їхні прагнення не були підтримані верхівкою: навіть у Зборівському та Білоцерківському договорах гетьман боровив інтереси тільки козацтва, а селян залишав під владою панів, які отримували право повернутися до своїх маєтків. Лише після остаточного затвердження курсу на створення незалежної держави було ліквідовано загрозу повороту польської шляхти. Відразу після 1654 р. правове становище селян та рядових козаків було майже однаковим: козаки служили державі військовими службами, селяни – працюю; існувала можливість переходу з одного стану в інший. Але ще за часів

¹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни : [монографія]. – Київ: Основи, 1998. – 447 с.

гетьманування Б. Хмельницького в правовому становищі селян починають відбуватися зміни. Розпочався процес наступу на соціальні здобутки, отримані у ході війни, з боку суспільної верхівки. Так, повертаючи землі монастирям, гетьман видав універсали, якими затверджувалося не тільки право володіння землею, а й «звичке послушенство» селян, тобто виконання повинностей на користь монастирів. Водночас посилювалося гноблення селян у рангових і приватновласницьких маєтках. Універсали гетьманів постійно вимагали від селян виконання «належного послушенства при звичлій повинності». Крім одно- і дводенної панщини, селяни таких маєтків відбували на користь світської верхівки різні польові роботи, заготовляли дрова, ловили рибу тощо. Отже, додатковий продукт землевласник отримував у вигляді різних форм феодальної земельної ренти: відробіткової, продуктової і грошової. Жодна з них не існувала у чистому вигляді: вони взаємно проникали, взаємодоповнювали одна одну. Села на колишніх польських землях мали статус «вільних військових», або ратушних. Після Визвольної війни їхня кількість зросла. На середину 60-х рр. XVII ст. в них налічувалося 24 604 двори. Їхнім власником виступали гетьманське правління і військовий скарб. За користування землею селяни цих сіл відбували різні повинності і сплачували податки державі. Крім того, вони лагодили мости, гатили греблі, заготовляли сіно тощо. На них також покладался обов'язок відбувати «роботизни» на користь полкових і сотенних урядовців. Також селяни відбували візницьку повинність і утримували розташовані на постої в селянських домівках загоны сердюків, компанійців і жолдаків. Отже, хоча вільні військові села і не становили приватної власності представників суспільної верхівки, що формувалася у державі, але все більше проявлялася тенденція примусити селян цих сіл сплачувати різні грошові збори та працювати на особисті потреби старшинської адміністрації. За рахунок земельного фонду вільних військових сіл зростало велике феодальне землеволодіння. Селянське землеволодіння, однак, продовжувало існувати. Одним із способів набуття права власності на землю у другій половині

XVII ст. залишалася займанщина. Селяни, як і козаки, фактично займали вільні землі, обробляли їх і навіть продавали. Інститут займанщини не був юридично оформлений, він діяв як інститут звичаєвого права. Існували також громадські землі. Громада об'єднувала селян і козаків одного або декількох сіл, які вважали вільні землі своєю спільною власністю. Зазвичай громадам належали лише різні угіддя (степи, сінокоси, ліси, рибні ловлі тощо), а орна земля перебувала в індивідуальному користуванні. Так, жителям Остера і навколишніх сіл належали вільні пуці на берегах Десни. Великим лугом спільно користувалися мешканці містечка Білоцерківки Миргородського полку. Найголовніші питання життя громади (розподіл податкового тягара, церковно-релігійні справи) обговорювалися на раді, де вирішальний голос мали старшина і заможні селяни. Вони розпоряджалися і громадськими землями. Водночас у Гетьманщині активно йшов процес розкладу селянської громади. Однак поширеною формою селянського землекористування, особливо на Чернігівщині і Стародубщині, залишалось так зване сябринство (спільне володіння і користування орними та іншими земельними угіддями феодално залежних селян), що виникло на уламках дворищного господарства і було започатковано ще у попередні століття. До складу сябринської громади найчастіше входили родичі – брати, сестри, невістки. У сябровому володінні були не лише земля, а й сінокоси, сади, пасіки, млини. Члени громади (сябри) спільно обробляли земельні угіддя, а потім пропорційно розподіляли вирощені продукти. Але ця форма громадського землеволодіння протягом другої половини XVII ст. поступово відживала. У другій половині і наприкінці XVII ст. у Гетьманщині особливо активно відбувався процес соціальної диференціації селянства. Основна маса селян біднішала і втягувалася в особисту залежність від землевласників. Продовжувала існувати така група залежних селян, як бобилі. Не маючи зазвичай свого господарства, ці представники сільської бідноти змушені були відбувати пішу панщину або платити грошовий чинш. За мізерну плату вони працювали в господарствах старшин, монастирів, заможних козаків і селян. Багато розорених і

знедолених селян («люзних людей») переходило з місця на місце у пошуках заробітку і поповнювало резерв найманої робочої сили. Вони йшли наймитами у старшинські і монастирські господарства. Джерела вказують на велику кількість «люзних людей» у Прилуцькому, Густинському, Київському, Печерському жіночому монастирях. Досить значну групу селян становили підсусідки – зубожілі селяни різних категорій. Залежно від того, у чиїх господарствах вони оселилися, розрізнялися панські, козацькі, монастирські, селянські підсусідки. Дехто з них мали свої двори і хати, але, втративши землю і робочу худобу, змушені були працювати в господарстві свого хазяїна, тож опинялися у повній залежності від господарів.

Царський уряд підтверджував надання гетьманами земель старшині, а також і сам видавав грамоти старшині на володіння землею, причому селян у цих наданнях і грамотах примушували віддавати землевласникові частину врожаю або платити чинш, возити дрова, косити сіно, працювати на його користь не менше двох днів на тиждень. Крім того, у вказаних юридичних документах селяни зобов'язувалися давати новим господарям частину своєї худоби, птиці, мед, гриби, ягоди, прядиво, платити податки державі та виконувати різні повинності, від яких старшина і монастирі були звільнені. Використовуючи тяжкі умови, старшина скуповувала селянські «грунти», забирала їх за борги, захоплювала силою. Погіршення становища селян наприкінці XVII ст. викликало з боку рядових козаків і селян негативне ставлення до політики гетьманів. Кошовий Гусак писав до І. Мазепи: «За ляхів були великі утиски військовим вольностям, тому Богдан Хмельницький підняв війну проти них, щоб від підданства висвободитись... А тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було за ляхів». Відтак час від часу вибухали повстання. Найбільше їх було у південних полках, де населення завжди відчувало підтримку з боку запорожців. У 1687 р. повстання вибухнуло у Гадяцькому полку й охопило переяславський, частково Прилуцький, Лубенський та миргородський полки. У 1688 р. відбулося повстання у

Лубенському та Миргородському полках. У 1689 р. заворушення набули масового характеру. У 1692 р. Петро Іваненко (Петрик), готуючи план повстання, покладався на підтримку селянства. Протести свідчать, що українські селяни не були покірними об'єктами політики верхівки. Проте всі ці повстання були приречені: без належної зброї, вмілого керівництва селяни не могли протистояти регулярним військам.

Значні зміни у правовому становищі селянства відбулися за гетьманування І. Мазепи. З одного боку, зростав тиск на селян з боку старшин-землевласників. Так, за універсалом 1701 р. селянам установлювалася панщина до двох днів на тиждень; вони мали відбувати також подвірну та постоеву повинності, віддавати частину своєї худоби, птиці, виконувати господарські роботи, платити внесок на утримання військ, виконувати роботи, пов'язані із будівництвом фортець, риттям каналів. Почалася боротьба із переходами селян. У 1706 р. І. Мазепа наказав старшині Полтавського полку затримувати селян, що пішли від своїх хазяїв. У відповідному універсалі вказувалося, що впійманих селян слід вибити різками, закувати у кайдани і в такому вигляді доставити до самовільно залишеного села. Майно таких втікачів конфісковувалося. Селян було позбавлено права розпорядження майном: якщо він діставав від свого землевласника дозвіл на вихід (переселення), його хата і все майно переходили до землевласника. Однак, з іншого боку, І. Мазепа протидіяв свавіллю старшин по відношенню до селян. Так, у вересні 1692 р. до всіх полків було розіслано універсали з наказами припинити стягнення незаконних поборів з селян та не примушувати їх до понаднормових робіт. Війни 1733–1734 рр. з Польщею та 1735–1739 рр. із Туреччиною завдали тяжкий удар по економіці України. Кількість вільних селян стрімко зменшувалася: у 1735 р. їх залишилося тільки 35 %, решта перейшли під владу панів, стали підсусідками або повтікали. Експлуатація селян з боку старшини була неоднаковою в різних регіонах Гетьманщини: в південних полках вона була легша, ніж у північних, бо на

півдні були більші можливості для втечі. Втечі селян на Південну Україну, на Слобідську Україну, на Дон набули значних масштабів на початку XVIII ст. Тільки протягом зими 1701 р. сторожові загони, розставлені по всій довжині Дніпра, затримали 3 000 втікачів. «У степах перебуває 50 000 селян», – сказано у маніфесті про скасування Січі.

Продовжувався наступ верхівки на селянське землеволодіння. Користуючись тим, що право власності на землю вільних селян-общинників не було підтверджено документами, старшинство намагалось захопити їхні землі на праві займанщини або просили полкові і гетьманську канцелярію передати їх собі у власність. Відтак площі орних селянських земель швидко зменшувалися, а на селі зростав прошарок малоземельних та безземельних селян. Окремі селяни змушені були орендувати землю, платячи за це значну частину врожаю землевласнику. Отже, в Гетьманщині XVIII ст. тривали процеси майнового і соціального розшарування селян; вони підсилюлися у другій половині XVIII ст. Наприкінці XVIII ст. вийшов царський указ, згідно з яким державні селяни прирівнювалися до купців і міських жителів у правах на придбання незаселених земель. Заможна верхівка села, користуючись цим указом, інтенсивно скуповувала землі, а у 70-х роках XVIII ст. зuboжілі селяни в Самарській та Козацькій паланках становили 45 %. У другій половині XVIII ст. тривав наступ на особисту свободу селян, поступово поширювалося кріпацтво. Гетьман К. Розумовський 22 квітня 1760 р. видав універсал, згідно з яким селянам заборонялося переселятися на нові місця і забирати своє майно без письмового дозволу (посвідчення) свого пана. Новим кроком у закріпаченні селянства став царський указ від 10 грудня 1763 р., за яким панам заборонялося приймати у свої маєтності селян-втікачів, тобто таких, що прийшли без відповідного дозволу попереднього власника. На ім'я Катерини II в 1764 р. було подане прохання про остаточну заборону селянських переходів. Царським указом від 17 січня 1765 р. поміщикам дозволялося засилати до Сибіру осіб, які виявляли незадоволення, виступали

проти кріпосницьких порядків. Указ 1769 р. знову підтвердив і узаконив обмеження селянських переходів на українських землях. Ще одним чинником, який негативно впливав на становище селянства у Гетьманщині, був приклад кріпацтва в Росії, яке там існувало вже понад 200 років. Як відомо, ще з початку XVIII ст. російські дворяни діставали маєтності в Україні; така практика згодом підсилилася. Російська суспільна верхівка переводила до цих маєтностей своїх кріпаків з Московщини і до своїх українських «підданих» ставилася так само, як до своїх кріпаків, не рахуючись із тим, що українські селяни були особисто вільними. Приклад російських поміщиків впливав на українську старшинську еліту.

Протягом 60-х рр. XVIII ст. царизм посилив сприяння повному закріпаченню селян Гетьманщини. В інструкції генерал-губернатору П. Румянцеву (1764 р.) пропонувалося збільшити прибутки в казну з Лівобережної України і, впровадивши там додаткові податки, повністю заборонити селянські переходи. Прибувши до Гетьманщини, П. Румянцев очолив складання Генерального опису (1765–1769) населення, земель, худоби, прибутків тощо. Фактично це була підготовка до збільшення податків, остаточної ліквідації переходів селян з одного місця проживання до іншого та до козацького стану. Одразу ж по проведенні опису старшинство намагалися використати його для юридичного обґрунтування своїх прав на землі, маєтності та селян, оскільки опис документально закріплював становий поділ населення Гетьманщини. Наступ суспільної верхівки на селянство зрештою завершився царським указом від 3 травня 1783 р., який забороняв вільні переходи селян Лівобережної (Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв) і Слобідської України з одного місця на інше, закріпив кожного за тим станом, до якого він належав. 21 квітня 1785 р. українська козацька старшина одержала права російського дворянства. Царський уряд поширив на неї чинність «Жалуваної грамоти дворянству».

Таким чином, згода верхівки на остаточну ліквідацію незалежності України була куплена дворянськими правами. Павло I лише за чотири роки роздав поміщикам 150 тисяч українських селян. На становищі селянства негативно позначалися численні війни, що їх вів російський уряд. Для виконання допоміжних робіт мобілізувалися тисячі селян і козаків, які ремонтували і будували фортеці, шляхи, мости, канали, траншеї, давали підводи тощо. Втрата людських і матеріальних ресурсів часто була фатальною для зuboжілих селянських господарств. Великим лихом для селян залишався постійний військ. Для їх утримання, крім консистенських зборів (спеціальних податків), бралися ще й додаткові побори, які фактично не регламентувалися. Таким чином, із зростанням прав панівної верхівки зменшувалися права селянства і посилювалася їхня залежність від феодалів. Це було пов'язане із зростанням застарілого по формі, феодального землеволодіння. Поступовий наступ на права селян завершився остаточним впровадженням кріпацтва на українських землях. Серед селян проходили процеси майнової і соціальної диференціації.¹

Скасування інституції Гетьманщини і запровадження імперської адміністрації супроводжувалося поступовим злиттям українських і російських соціальних структур. Цей процес був різко прискорений здійсненням місцевих реформ і втіленням у життя положень нових імперських грамот, дарованих дворянству та міщанству. За короткий період, між 1782 і 1786 рр., у соціальній організації Гетьманщини відбулися драматичні зміни: українська шляхта стала частиною імперського дворянства; мешканці міст у Гетьманщині підпорядковувалися тим самим правовим, економічним і соціальним нормам, що й міщани всієї імперії; козаки вважалися привілейованими державними селянами; селян у приватних маєтках юридично закріпачили. Але це були лише законодавчі кроки на шляху до інтеграції українського суспільства;

¹ Спур М. В., Самоїловська, В. П. (2022). Еволюція правового становища селян у Гетьманщині. *Історико-правовий часопис*, 17(2), 7-12.

пройшло ще кілька десятиріч, поки українське суспільство справді стало відповідати імперському соціальному ладові.

Успіх імперської інтеграції Гетьманщини великою мірою залежав від позиції української нової шляхти. Як правлячий клас Гетьманщини і головний поборник автономії, українська шляхта репрезентувала основну силу, здатну чинити опір або підірвати швидке проведення провінційних реформ.¹

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760—1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с. (Зах. історіографія України; Вип. 2)

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. "Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення) [Архівовано 29 червня 2021 у Wayback Machine.] Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. - Львів: Світ, 2011. - 440 с.
2. Акты ЮЗР. – Т. 11. (1672 – 1674; прибавл. 1657). – СПб. : Тип. М. Еттингера, 1879. – 820 столб. +18 с.
3. Акты ЮЗР. – Т. 11. (1672 – 1674; прибавл. 1657). – СПб. : Тип. М. Еттингера, 1879. – 820 столб. +18 с. – С. 335.
4. Акты ЮЗР. – Т. 8. (1668 – 1669; 1648 – 1657). – СПб. : Тип. В. В. Пратца, 1875. – 400 столб. +23 с.
5. Акты ЮЗР. – Т. 8. (1668 – 1669; 1648 – 1657). – СПб. : Тип. В. В. Пратца, 1875. – 400 столб. +23 с.
6. Акты ЮЗР. — Т.П. — С.764, 765. URL:
http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1.pdf
7. Ведомости полку Гадяцкого о старшине и козаках, кто в первом польском был, кто во втором находится, и кто на линии состоит. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 5107. – 20 арк.
8. Величко Самоил. Летопись.—Т.1. — С. 21. URL:
http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_litopysVelychka1_1848/e_dzherela_litopysVelychka1_1848.pdf
9. Відомості полку Гадяцького про старшину та козаків, хто в першому польському був, хто в другому перебуває, і хто на лінії перебуває. - ЦДІАУК. - Ф. 51. - Оп. 3. - № 5107. - 20 арк., арк. 28.

10. Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. док-тів: АН України. Ін-т української археографії та інш. Упоряд., –К.: Наукова думка, 1993. – 392 с. (Пам’ятки політичної та правової культури України).- С. 6
11. ДБ Росії. ВР, ф. 159, № 20 (24), арк.1—1 зв.
12. ДБ Росії. ВР, ф. 159, № 643 (732), арк.1—4.
13. Джерела Малоросійської історії, зібрані Д. Н. Бантиш-Каменським та видані О. Бодянським. – Ч. II. 1691 - 1722. - М.: Вид. ун-ту, 1859. – С. 305.
14. Джерела Малоросійської історії, зібрані Д. Н. Бантиш-Каменським та видані О. Бодянським. – Ч. II. 1691 - 1722. - М.: Вид. ун-ту, 1859. – С. 229.
15. Документи Б. Хмельницького (1648–1657). Упоряд. І. Крип’якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 578.
16. Донесення військового канцеляриста Йосипа Максимовича про команди на лінії. - ЦДІАУК. - Ф. 51. - Оп. 3. - № 6757. - 5 арк., арк.2-3.
17. Донесення полковника Стародубського Радищева про відправлення козаків до Азова. - ЦДІАУК. - Ф. 51. - Оп. 3. - № 5335. - 4 арк., арк 2.
18. Лазаревський О. Акти з історії землеволодіння в Малоросії: 1630 - 1690 рр. Читання в історичному суспільстві Нестора-літописця. - 1890. - Т. 4. - С. 115-116.
19. Матеріали для вітчизняної історії. Вид. М. Судієнко: в 2 т. - Т. 1. - К.: В універс. тип., 1853. С. – 84.
20. По доношенню писаря Нежинского Кужича о невыступлении ему в поход. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6634. – 7 арк.
21. Про висилку з Чернігівського та Стародубського полків до лінії до фортеці св. Анни козаків та значкових товаришів. - ЦДІАУК. - Ф. 51.- Оп. 3. - Спр. 5187. - 112 арк., арк. 13, 31.
22. Про відправлення на форпости до Києва 1000 козаків та до Кременчука 2000. – ЦДІАУК. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 5340. - 34 арк., арк. 4.
23. Про вчинення асауле полковому Миргородському відомості, у якому числі який полк при Азові перебував і яку службу ніс і про надсилання в

- Генеральну військову канцелярію. - ЦДІАУК. - Ф. 51. - Оп. 3.- Спр. 5378. - 10 арк., арк. 5.
24. Про заснування між Російською імперією та Оттоманскою Портою кордонів певним комісарам генерал-лейтенанту князю Рєпніну з боку Азова та Кубані, а таємному раднику та київському губернатору Неплюєву від річки Буга до Дніпра та від Дніпра до Міюса та про відрядження Слобідських полків старшин та козаків, які знають тамтешні положення. - ЦДІАУК. - Ф. 54.- Оп. 3. - Спр. 7973. - 472 арк.\
25. ПСЗРИ. – Т. 1. – СПб. 1830. – № 519.
26. ПСЗРИ. – Т. 8. – СПб., 1830. – № 5324.
27. Статейний список М. Батюшкова про відрядження на раду в Козелець. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 15576. – арк. 20.
28. ЦДІА України, ф.51, оп.3, спр.644, арк.3; спр.798, арк.4; спр.814, арк.5, 15; сир.981, арк. 10 зв.
29. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.
30. Барвінський В. Нариси з історії суспільного побуту старої Малоросії Україна. - 1907. - № 2-3. - С. 347-368.
31. Василенко М. З Історії устрою Гетьманщини. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Рік XXI. – Т. CVIII. – 1912. – Кн. 2. – С. 103-116.
32. Гамбург Л. С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Харків, 2000. – 18 с.
33. Грушевський М. Історія України-Руси. Том IX. Розділ XI. С. 1.
34. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.– Т. IX. – Ч. 1. Роки 1650 – 1654. – К. : Наук. думка, 1996. – 734-736 С.
35. Грушевський О. Гетьманські земельні універсали 1660–1670 років.

- Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1.
– С. 40-92.
36. Грушевський О. З побуту старшини XVIII ст. Записки Українського наукового товариства у Києві. Науковий збірник.
– К., 1926. – Т. 21. – С. 120-128.
37. Гуржій О.І. Історичні зошити. Право в українській козацькій державі (друга половина XII—XIII ст.). Київ 1994. — С. 48.
38. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.– К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – С. 172.
39. Єпур М. В., Самойловська, В. П. (2022). Еволюція правового становища селян у Гетьманщині. Історико-правовий часопис, 17(2), 7-12.
<https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-2/1>
40. Єрмолаєв В. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). – Х. Право, 2005. – 272 с.
41. Єрмолаєв В., Козаченко А. Органи влади і управління Української держави.– Харків: Право, 2002. – 30 С.
42. Захарченко П. Історія держави і права України: підручник – Київ: Атіка, 2005. – 367 с.
43. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760— 1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с. (Зах. історіографія України; Вип. 2)
44. Когут З.. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство. Коріння ідентичності. – К. : Критика, 2004. – С. 46-79.
45. Козубенко К. Слідство про хутори в сотнях Яготинській та Березанській 1730 р. Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVII. – Київ, 1928. – С. 205-216.
46. Лазаревський О. Генеральний писарь А. Безбородко (до портрету). Київська старовина. – 1890. – Т. XLI. – № 1. – С. 135-143.

47. Лазаревський О. Нотатки про Мазепу / О. Лазаревський // Київська старовина. - 1898. - Т. XLII. - № 3. – С. 481
48. Лазаревський О. Опис старої Малоросії. - К.: тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1888. – Т. 1: полк Стародубський - 16, 470, 30 с.
49. Лазаревський О. Опис старої Малоросії. - К.: тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1893. – Т. 2 : полк Ніжинський = 4, 521, 25 с.
50. Лазаревський О. Суди старої Малоросії. Київська старовина. - 1898. - № 7-8. - С. 99.
51. Літопис Самовидця. Руїна. – К. : Україна, 1996. – С. 362-363.
52. Максимович М. Бубнівська сотня. З історії козацтва Золотоніського краю. Хроніка 2000. – 2002. – № 45-46. – С. 218-263.
53. Модзалевський В. Відривки із Стародубської місцевої книги за 1664–1673 гг. Праці Чернігівської губернської вченої архівної комісії. – Чернігів, 1911. – Вип. 8. – 62 с.
54. Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т. 2. – К. : Тип. Г. Л. Францкевича, 1910. – (2), (VI), - С. 470.
55. Мякотін В. Нариси соціальної історії України у XVII–XVIII ст. : у 3 т. - Прага, 1924. - Т. 1. – С. 102.
56. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. К.: Дніпро, 1992. 495 с.
57. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.– Мюнхен. Заграва, 1948. – 229 с.
58. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. – Ч. 2. Рада старшини. – К. : Друк. ВУАН, 1930. – С. 352
59. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст.– Львів, 1994. – 199 с.
60. Пасічник М.С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. К.: Знання, 2006. - 735 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-9790.html>

61. Пасічник С.М. Становлення системи центральної адміністрації Гетьманщини. Державне управління: удосконалення та розвиток. № 12, 2014. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=798>
62. Рігельман О. Літописна розповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі Чолобитна від усього війська малоросійського, про донос на гетьмана Самуїловича в його зраді та вчинках.. - К.: Лібідь, 1994.- С. 485-486.
63. Слабченко М. Господарство Гетманщини в XVII – XVIII ст. М. Слабченко. – Одеса, 1923. – 212 с.
64. Слабченко М. Господарство Гетьманщини в XVII – XVIII ст. – Одеса, 1923. – С. 9.
65. Слабченко М. Є. Малоросійський полк в адміністративному значенні. – Одеса: Технік, 1909. – С. 332.
66. Слабченко М. Є. Центральні установи України XVII–XVIII ст. – Одеса : Держ. вид., 1918. – 96 с.
67. Смолій В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст. : проблема державотворення. – Київ, 1993. – 71 с.
68. Смолій В. Українська національна революція середини XVII ст. – Київ, 1999. – С 16.
69. Солов'єв В. Історія Росії з давніх часів. – Т. 11-12: Історія Росії, кінець 50-х – середина 70-х рр. XVII ст. Царствування Олексія Михайловича Романова. – М. : Голос, 1995. – 730 с.
70. Стороженко О. Нотатка до знання належна про малоросійський полковий і сотний суд. Київська старовина. - 1893.- Т. XL. - № 3. - С. 538-539.
71. Терлюк І. Форма правління в ідеології та практиці українського національного державотворення козацької доби. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Т. 7, № 2, 2020. С. 20-26
72. Терлюк І.Я. Держава і право в Україні: сторінки історії. Львів: Сполом, 2008. 354 с.

73. Ткаченко М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). Український історичний журнал. – 1964. – № 1. – С. 23-36.
74. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXVI. – Київ, 1931. – С. 31-179.
75. Українське козацтво як культурний феномен. URL:
<https://subject.com.ua/culture/item/796.html>
76. Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. – С. 378. URL:
https://org2.knuba.edu.ua/pluginfile.php/54223/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B8%20%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%20%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9%20%D0%92.%D0%A3%D1%85%D0%B0%D1%87%D0%B0.pdf
77. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. - 103 с.
78. Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII – XVIII ст. (історико-географічна і економічна характеристика). Київський збірник історії, археології, побуту й мистецтва – К., 1930. – Т. 1. – С. 78-92.
79. Шуст Р. Козацька рада чигиринського періоду: почин українського дердержавного парламентаризму. Хроніка 2000. – 1998. – № 23-24. – С. 17.
Слабченко М. Є. Малоросійський полк в адміністративному значенні. – Одеса. Технік, 1909. – 439 с.
80. Щербак В. ГЕТЬМАНАТУ ІНСТИТУТ (1649–1764). Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України.

Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.

81. Яворницький Д. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. — Спб, 1889. — С. 31. URL:
https://nibu.kyiv.ua/elfond/Evarnickij_ocherki_po_istorii_zaporozhsk_kozakov_i_Novoros_kraia_1889/Evarnickij_ocherki_po_istorii_zaporozhsk_kozakov_i_Novoros_kraia_1889.pdf
82. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у 3-х т.- Т.1. /Пер. з рос. І. Сварника. Львів: Світ, 1991. 319 с.
83. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни : [монографія]. – Київ: Основи, 1998. – 447 с.
84. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава: [З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові], 1934. – 175, [3] с. Праці Українського наукового інституту. Серія правнича; т. 19, кн. 3.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена вивченню особливостей соціально-правових норм, що діяли в середовищі українського козацтва протягом XVII-XVIII століть. Робота складається з чотирьох розділів, кожен з яких розкриває важливі аспекти цієї теми. У роботі досліджуються загальні особливості соціально-правових норм українського козацтва протягом визначеного періоду. Аналізуються основні принципи та цінності, що визначали життя козацьких спільнот, а також їх взаємозв'язок з іншими правовими системами того часу. Також, зосереджується увага на державному устрої козацтва. Вивчаються форми політичної організації, владні структури та інститути, що існували в козацькому середовищі. Аналізуються правові аспекти управління та здійснення державної влади в козацькому устрої. Розглядаються різні соціальні статуси та правові позиції, зокрема становище гетьмана та старшини. З'ясовується вплив гетьманських договорів з Російською імперією на соціальне становище українців. Досліджується взаємодія політичних та правових факторів у формуванні соціально-правових норм українського козацтва, а також їх зміни внаслідок зовнішньополітичних домовленостей.

Ключові слова: Гетьманщина, козацтво, соціально-правові норми, український соціум

SUMMARY

The thesis is devoted to the study of the peculiarities of social and legal norms that operated in the environment of the Ukrainian Cossacks during the XVII-XVIII centuries. The work consists of four chapters, each of which reveals important aspects of this topic. The work examines the general features of the socio-legal norms of the Ukrainian Cossacks during the specified period. The main principles and values that determined the life of Cossack communities, as well as their relationship with other legal systems of that time, are analyzed. Also, attention is focused on the state system of the Cossacks. The forms of political organization,

power structures and institutions that existed in the Cossack environment are studied. Legal aspects of management and exercise of state power in the Cossack system are analyzed. Various social statuses and legal positions are considered, in particular the position of the hetman and the starshyna. The influence of the Hetman's treaties with the Russian Empire on the social situation of Ukrainians is clarified. The interaction of political and legal factors in the formation of social and legal norms of the Ukrainian Cossacks, as well as their changes due to foreign policy agreements, is investigated.

Keywords: Hetmanate, Cossacks, social and legal norms, Ukrainian society